

A LEGIO II ADIUTRIX PIA FIDELIS JELENLEG NYILVÁNTARTHATÓ ITALIKUS LOVAGRENDŰ TRIBUNUSAI

A Vespasianustól i. sz. 70 márciusában mint *iusta legio* végleges szervezeti formát nyert alakulat rövid germaniai, majd vagy 15 éves britanniai tartózkodása után 86-ban a Duna-vidékre került, ahol 89-től ca. 103-ig, majd 118-tól rövidebb megszakításokkal egészen a római uralom végéig Aquincum helyőrsége maradt. Közel 300 éves itteni tartózkodásának régészeti hagyatéka Budapest római korának egyik legrangosabb emlékének képviseli. A Hadrianus uralkodása idején végleges formában kiépült légiószállás utóbbi évtizedekben feltárt és igényesen konzervált védművei, valamint épületei, köztük a „nagyobb közfürdő” (*thermae maiores*), a tábor körül kialakult település (*canabae*) nem ritkán figurális falfestményekkel, mozaikpadlókkal díszes lakóházai s nem utolsósorban a Közép-Európa legnagyobb körszínházának számító katonai amphitheatrum nemcsak nekünk, idevalósiaknak nyújtanak a jövőre is ösztönzőleg ható maradandó élményt, hanem remélhetőleg az örvendetesen mind nagyobb számban idelátogató külföldinek is.

Közelmúltban volt mármint 1900 éve annak, hogy e gazdag emlékényt hátrahagyó legio i. sz. 89-ben első ízben foglalhatta el állomáshelyét Aquincumban. Erre való emlékezésül szánjuk alábbi tanulmányunkat, amely azonban a terjedelem kötöttsége miatt nem valamennyi, e legio nemcsak had-, hanem munkaszervezetében is szerepet játszó lovagrendű tribunusát, hanem csak az itáliai honosságúakat tárgyalja. Ismeretes, hogy a Principatus időszakában Gallienus legkorábban a 261. évre keltezhető rendeletéig¹ minden egyes legióban 1 szenatori és 5 lovagrendű tribunus szolgált. A *legio II Adiutrix* kötelékében az i. sz. 70-től 261-ig terjedő 191 évben a lovagrendű tribunusok 3 éves átlagos szolgálati idejével számolva 320, míg 4 évvel 240, középarányosan 280 *tribuni angusticlavii* szolgálatával számolhatunk. Ezzel szemben jelenleg feliratos emlékek alapján 22 ilyen rangú tribunust tarthatunk nyilván,² azaz e legióban szolgáltak nem egészen 8 százalékat. Ez azonban relative nem is olyan alacsony százalék, amennyiben ezt összevetjük az 1. sz. végétől, illetve a 2. sz. elejétől ugyancsak Pannoniában állomásozó másik három legio, az *I Adiutrix*, a *X Gemina* és a *XIII Gemina* ismert lovagrendű tisztjeinek számával.³

Az aquincumi legiónál két évvel korábban, i. sz. 68-ban megszervezett *legio I Adiutrix* kötelékéből Gallienus egyeduralma idejéig mindössze 9 lovagrendű tribunus, e legióban szolgáltak alig több, mint 3 százaléka ismert.⁴ Az Augustus korában, az i. e. 30-as években már fennállott másik két legio, a *X Gemina* kötelékéből 26, míg a *XIII Gemina* állományából 11 lovagren-

dű tribunust tarthatunk nyilván, ami a ca. i. e. 39-től i. sz. 261-ig terjedő 300 évre középarányosan átszámítva e legiókban szolgált *tribuni angusticlavii* 5 és fél, illetve nem egészen 2 százalékának felel meg.

A *legio II Adiutrix* tisztikarából tehát aránylag szép számú lovagrendű tribunus ismert. E 22 tribunus közül 8 tartható itálikusnak, azaz több, mint az itt szolgált egyharmada. Ezeknek elsősorban a *militia equestris* keretében való pályafutását az alábbiakban a Flaviusok korától a 2. sz. végéig időrendi egymásutánban dolgozatunk első részében mutatjuk be. Majd az itt megtárgyalt *cursus honorum* levonható tanulságait dolgozatunk második részében foglaljuk össze.

I.

1. C. Mulvius Ofillius Restitutus

Személyét megtisztelő felirat a lucaniai Grumentumból:

A. Donati: Epigraphica, 33/1971/71→A.E. 1972,148: [C(aio)] Mulvio C(ai) f(ilio) [P]om(ptina tribu) Ofillio Rest[itu]to, aed(ili), pr(aetori) Iivir(o) II. | [q]uin(quennali), q(uaestori), praef(ecto) coh(ortis) I [M]orinor(um) et Cersia cor(um), trib(un) mil(itum) leg(ionis) II Adiutricis p(iae) f(idelis), praef(ecto) | alae I Vespasianae |⁵ Dardanor(um), praef(ecto) | fabrum II Aug(ustales) Herc(ulanei) patrono.

A fentiekben olvasható *cursus honorum*¹ az időben egymást követő tisztségek hármas tagoltságával (municipiális hivatalviselés, a *tres militiae* betöltése és a végén az ismételt vállalt *praefectura fabrum*) jelenleg pontos megfelelő nélkül áll a Principatura-kori közéleti pályák sorában.² A Hercules tiszteletével összefonódott császárkultuszt ápoló grumentumi *Augustales Herculanai*³ vallásos egyesülésétől (*sodalitas*?) patronusuknak, Mulvius Restitutusnak állított felirat az említett férfiú jelenleg bennünket érdeklő lovagrendű tiszt pályafutása első állomásaként a britanniai auxiliarius sereg kötelékébe tartozó *cohors I Morinorum et Cersiacorum* parancsnoki tisztségét említi. A publikáló megítélése szerint e két népnemes alakulat neve nem sokkal 78 előtt rövidült le a *cohors I Morinorum* névalakra, ahogy ez első ízben a 103. évi malpasi katonai diploma csapatlistájában olvasható.⁴ Kétségtelen, hogy e *cohors* katonáit 78 előtt jórészt a *civitas Morinorum*, valamint az ezzel szomszédos *pagus Gesoriacus*⁵ fegyverfogható fiatalságából sorozták. Vespasianus uralkodása utolsó éveiben azonban e *cohors*ot érintő újoncozás a jelek szerint a *civitas Morinorum* fiatalságára összpontosult, ami indokoltá tette a *cohors* nevének

lerövidítését, ha ez nem is következett be pontosan 78-ban. Mulvius Restitutus még mint a két népnéves *cohors* parancsnoka – a következő két tiszti megbízatását is figyelembe véve – aligha vitathatóan a kora-Flavius-időkben, majdnem bizonyos, hogy még Vespasianus uralkodása éveiben vezette e csapatot. Közvetlen előléptetése esetén pedig 86 előtt ugyancsak még Britanniában szolgálhatott a *legio II Adiutrix* kötelékében. Ez utóbbi mellett szólhat a legio teljes névvel történő említése a grumentumi feliratban.⁶ Tribunusi tisztsége után Mulvius Restitutus a Moesiában állomásozó *ala I Vespasiana Dardanorum*⁷ élén minden valószínűség szerint már Domitianus uralkodása idején fejezte be lovagrendű tiszti szolgálatát.⁸ Ezt követően visszatért szülővárosába, ahol még két ízben a *praefectus fabrum* feladatkörét látta el.

Mulvius Restitutus eddig az egyetlen ismert *tribunus angusticlavius*, aki a *legio II Adiutrix* kötelékében, ennek vagy 15-éves britanniai tartózkodása idejéből tartható nyilván.

2. P. Clodius Sura

CIL V 4368→D 6725. Brixia.

P. Clodio P. f(ilio) | Fab(ia tribu) Surae | q(uaestori), flamine divi Traiani, pontif(ici), | I(ri)vir(o) quinq(uennali), trib(un)o leg(ionis) II Adiutric(is) piae fid(elis), | curat(ori) rei p(ublicae) Bergom(atium)|⁵ dat(o) ab imp(eratore) Traiano, | curat(ori) rei p(ublicae) Comens(ium) | dat(o) ab imp(eratore) Hadriano, | collegia fabror(um) et cent(onariorum).

A feliratot Italia X. Regiójában fekvő *colonia Brixia* két kézműves kollegiuma állította Hadrianus uralkodása idején az akkor *duumvir quinquennalis* minőségében e város egyik vezető tisztségét betöltő Clodius Sura tiszteletére. A felirat előbb felsorolja Sura-nak a szülővárosában viselt polgári és papi tisztségeit, majd ezt követően a Traianustól, valamint Hadrianustól kiérdemelt császári megbízatásait.¹ Mind a municipiális, mindpedig a császári megbízatásokat felsoroló *cursus* külön-külön időrendi egymásutánt követ. A kettőt egymással összevetve azonban világos, hogy a municipiális tisztségek sorában a *quaestura* után említett *flamen divi Traiani* papi funkció ellátására a Traianus megbízásából elvállalt bergamuni curatorság, valamint az ezt megelőző legiótribunusi szolgálat után kerülhetett csak sor. Nem érthetünk ezért egyet az újabb irodalomból azzal a megítéléssel, hogy Sura a municipiális pályafutása után már Hadrianus uralkodása idején szolgált mint *tribunus angusticlavius* a *legio II Adiutrix* kötelékében éspedig Aquincumban.² Az sem lehet vitás, hogy Sura a bergamuni curatorság előtt töltötte be a *militia secunda* tisztségét. A *curatores rei publicae* kérdés-komplexusával foglalkozó igen gazdag újabb irodalom e curatorságot Traianus uralkodása évein belül élesebben azonban nem keltezi.³ De amennyiben figyelembe vesszük, hogy Sura a Traianustól kapott megbízatása után már Hadrianustól részesült a cursusában soron következő császári megbízatásban, a *municipium Comum* curatorságára, úgy e két császári megbízatás között aligha számolhatunk nagyobb időbeli intervallummal. Egy-egy curatorság időtartama általában ugyan nem ismert,⁴ de Sura esetében a két curatorság egymást követően történt betöltése – aminél azonban nem zárható ki a *flaminatus*

közbeékelődése – amellett szólhat, hogy az előbbinek Traianus uralkodása késői, míg az utóbbinak Hadrianus uralkodása korai szakaszában tett eleget. Az első curatorságot megelőző tribunusi szolgálat így aligha tehető a 110-es évek elejénél korábbi időre. A javasolt időrend szem előtt tartásával Sura, mint a *legio II Adiutrix* tribunusa tehát semmiképp sem szolgálhatott Aquincumban, amikor e legiót legkorábban 103 elején a *legio X Gemina* válthatta fel.⁵ A *legio II Adiutrix* újolag pedig csak 118 első felében foglalta el ismét korábbi táborhelyét Aquincumban.⁶ Az említett két időpont között a legio Pannonián kívüli állomáshelyére jelenleg azonban semmiféle konkrét adat nem áll rendelkezésünkre. Mindenesetre komolyan mérlegelhető, hogy a *legio II Adiutrix* 106 és 114(?) között a 2. dák háborút követően a hátszegi medence fontos stratégiai pontjának számító Berzovia helyőrségeként odahelyezett *legio IIII Flavia*⁷ korábbi, singidunumi táborhelyét tartotta megszállva és Sura is ott katonáskodott a 110 körüli években. Személyében az afrikai M. Vettius Latro és a délgalliai D. Iulius Capito mellett⁸ a harmadik olyan lovagrendű tribunust tarthatjuk nyilván, aki Traianus uralkodása idején szolgált a *legio II Adiutrix* kötelékében éspedig azonban az években, amikor a legio nem Aquincumban állomásozott.

3. T. Furius Victorinus

E Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralma idején vezető szerepet játszó férfiú mondhatni teljes *cursus honorum*-át Ligorius nápolyi és turini kézíratos hagyatékában olvasható ró mavárosi felirat őrizte meg, amelyet azonban számos, nyilvánvalóan tévesen kiegészített szövegrészei miatt a kutatás e század elejéig hamisnak ítélt. Ch. Huelsen: *Ausonia*, 2/1907/67sk. dolgozata azonban meggyőző kritikai apparátussal mutatta ki a Ligorius-tól el nem torzított szövegrészek és ezzel e *cursus honorum* egészének hitelt érdemlőségét s egyúttal a felirat mindmáig alapul szolgáló kiegészített olvasatát is közreadta, amelyet azután D 9002, valamint a *CIL VI 39 440a* is átvett. Az ettől helyenként eltérő és részben az újabb irodalomtól, részben pedig általunk javasolt módosításokra l. a felirathoz csatolt alábbi apparatust.

[T](ito) Furio L(ucii) f(ilio) Pal(atina tribu) Victorino] praef(ecto) praet(orio) imperator[um] M(arci) Antonini | et L(ucii) Veri [Aug(ustorum),¹ consularibus] ornamentis] honorato et [ob victoriam] Parthica[m] [M(arci) Aureli(i) Antonini]|⁵ et [L(ucii) Veri [Aug(ustorum)] corona murali vallari [aurea]], hast[is] pur[i]s [IIII], vexillis obsidionali] [b]u[s] III] donato,² [praef(ecto)] Aegypti, praef(ecto) v[ig]ilum,³ | proc(uratori) a rat(ionibus), praef(ecto) [cl(assis)] praet(oriae) Mis[en(ensium), praef(ecto) cl(assis) praet(oriae)] | Ravennat(ium), proc(uratori) ludi magni, proc(uratori) provinciae | Hispaniae (citerioris) et Gal(atiae),⁴ praef(ecto) alae Frontoniana[e], trib(un)o | legionis II Adiutric(is), [praef(ecto)]⁵ coh(ortis) Bracarum in Brita[nia] – tribuni milit(um) ob mer(ita) e(ius) d(ant) d(edicant)].⁶

Victorinus fentebbi, fordított időrendi sorrendben megfogalmazott pályafutásából ennek két legkésőbbi, utolsó állomása évnvi pontossággal megadható. Victo-

rinus a *praefectus Aegypti* feladatkörét a 159 júliusától 160 szeptemberéig terjedő időben látta el, majd e posztról Antoninus Pius közvetlenül az egyik *praefectus praetorio* tisztségére nevezte ki, amelyet azután Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralma idején is egészen 168 vége előtt bekövetkezett haláláig töltött be.⁸ Az egyiptomi *praefectura* előtt és a *tres militiae* után Furius Victorinus császári megbízásából hét különböző poszton szolgált.⁹ Amennyiben ezek mind-egyikére átlagosan csak 2–3 évet is számíthatunk, lovagrendű tiszti szolgálatának Hadrianus uralkodása idején, minden valószínűség szerint a 130-as években tett eleget.¹⁰ Ez a *cursus militaris* Britanniában kezdődött, ahol majdnem bizonyos, hogy Victorinus a *cohors I Augusta Bracarum* parancsnoka volt.¹¹ E csapat éléről került Alsó Pannoniába, ahol az akkor Aquincumban állomásozó *legio II Adiutrix* kötelékében az egyik *tribunus angusticlavius* posztját töltötte be, valószínűleg a 130-as évek közepe táján; így nem kizárt, hogy az attaleiai Crepereius Paulus személyével részben egyidőben. A *militia tertia* azután Victorinust *Dacia Porolissensis* tartományába szolgáltatta, mint az *ala I Tungrorum Frontoniana* élére kinevezett parancsnokot.¹² Itteni szolgálata már áthúzódhatott Antoninus Pius uralkodása első éveibe.¹³ E három lovagrendű tiszti poszt betöltése egymást követően Britanniában, majd Pannonia Inferiorban és végül *Dacia Porolissensis*-ben teljesen azonos a solvai T. Attius Tutor Marcus-kori tiszti pályafutásával. Mindketten a Britanniában teljesített *cohors*-parancsnokság után tribunusként a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgáltak, majd utána egyaránt az *ala I Tungrorum Frontoniana* élére kaptak parancsnokként megbízatást.

A kétségkívül itáliai családnevű T. Furius Victorinus¹⁴ a *Palatina* tribushoz tartozása figyelembevételével igen nagy valószínűséggel Róma város szülöttjének tekinthető.¹⁵

4. L. Varius Quintianus

Az umbriai Vettona (ma: Bettona) polgáraitól állított márvány bázis, előlapján Quintianus leánya, keskeny oldalain pedig egy-egy unokája tiszteletére vésett felirattal. Ezek közül az előlapon olvasható Quintianus alábbi *cursus honorum*-a:

CIL XI 5175b: *Variae L(ucii) f(iliae) []¹ Stel(latina tribu) Nigrini IIIIvir(i) | iur(e) dic(undo), IIIIviri quinq(uennalis) (iterum), augur(is), flami|nis Aug(ustalis), parentis et patroni municipi(i), | filiae L(ucii) Vari(i) L(ucii) f(ili) Quintiani tribuni militum⁵ leg(ionis) II Adiutricis, tribuni militum | leg(ionis) X Geminae, IIIIviri quinq(uennalis), patro|ni municipi(i), | municipes et incolae. [Két oldalt: L(ocus) d(atus), alul: d(ecreto) d(ecurionum)].*

A fenti felirat fogalmazását tekintve s amennyiben az ezzel megtisztelt Varia Gestiana férje, L. Calidius Nigrinus a 98-ban *cohors*-parancsnokként igazolt ugyancsak vettonai L. Calidius Camidienus közvetlen leszármazottja, a 2. sz. ötvenes éveire tehető.² A felirat a csupán családi kapcsolataiban említett Varius Quintianus pályafutásából ezért csak a császári szolgálatban ellátott két tiszti posztot s utána a legrangosabb mu-

nicipiális tisztségét, valamint a szülővárosától kiérdemelt patronus voltát említi. Katonai szolgálatát megelőzően tölthette be Quintianus Vettonában az alacsonyabb municipiális tisztségeket. Lovagrendű tiszti pályafutásában figyelmet érdemlő, hogy először az aquincumi, majd utána a vindobonai legio kötelékében szolgált. Ez felveti annak lehetőségét, hogy Quintianus a két poszt egymást követő betöltését egy olyan helytartó pártfogásának köszönhette, aki Pannonia inferior után Pannonia superior kormányzására kapott megbízatást.

A 2. sz.-ban, az Alsó Pannoniát 138 elejétől valószínűleg 140/41-ig kormányzó [] Maximus és a Felső Pannoniában a 150/51–154/55 közötti években helytartóként működött Cl. Maximus személyeinek erősen vitatható azonosságától eltekintve,³ az alábbi négy olyan *legatus pr. pr.* tartható nyilván, akik előbb Pannonia inferior, majd a későbbi években Pannonia superior helytartói tisztségét töltötték be⁴:

	Leg. Aug. pr. pr.	
	Pannonia inf.	Pannonia sup.
1. M. Pontius Laelianus	141/42–143/44	145/46–149/50
2. M. Nonius Macrinus	150/51–152/53	159/60–161/62
3. M. Iallius Bassus	?155/56–158/59	166/67–169/70
4. C. Vettius Sabinianus	173/74–175	182/83–184/85

A fentebbi négy helytartó közül az utolsó három, akiknél a két legatiót 6,7-évnvi intervallum választja el, nyilvánvalóan nem vehető számításba Varius Quintianus alsó- majd felsőpannoniai tribunatusa pártfogójaként. Maradna viszont M. Pontius Laelianus, aki 144 első hónapjait, mint consultársa Q. Mustius Priscus Daciában, minden valószínűség szerint még a tartományban töltötte és a 144. évi utolsó előtti *nundinumban* (júl.-szept.) betöltött suffektconsulatusa után már a következő évben átvette Felső Pannonia kormányzását.⁵ M. Pontius Laelianus a Pupinia tribus-ba tartozott, mint Itáliában *Tergeste* és *Neapolis Histriae* mellett még csak három umbriai város, *Carsulae*, *Sarsinae* és *Forum Brentanorum* bennszülött polgárai⁶ s így nem zárható ki családja umbriai származása.⁷ Varius Quintianus pedig kétségkívül Umbriában volt honos. Így kézenfekvő annak a lehetősége, hogy élvezte földije, a befolyásos Pontius Laelianus senator támogatását s neki köszönhette mind az alsó-, mindpedig a felsőpannoniai legióban *tribunus angusticlavius*-ként betöltött két posztját, amelyek így a 140-es évekre volnának keltezhetőek. Szolgálata után visszatért szülővárosába, ahol a 150-es években a legmagasabb municipiális tisztséget töltötte be és városának patronusaként való megválasztásában is részesült.

5. P. Cominius Clemens

Pályafutását az alábbi három felirat őrizte meg:

1. Feliratos bázis bal oldali fele, amely a felirat 15. soránál letört. A lelhely: Concordia. A feliratot közölte D. Bertolini: Not. d. Sc. 1890, 173 = A.E. 1890, 151. A felirat 3–7. sorainak helyesbített kiegészítését adta E. Ritterling: Rh. M. 59 (1904), 192.

P(ublio) Comifnio P(ublii) f(ilio) | Cl(audia tribu) Clef(menti) | honorat(o) e[quo publico, praef(ecto)] | coh(ortis) V Lingfonum, trib(un) leg(ionis) II] | Adiutr(icis) p(iae) f(idelis), [donis milit(aribus) donat(o)] |⁵ expeditione Parthica corona | murali, has[ta pura ab impera] | torib(us) Caes(aribus) An[tonino et Vero Aug(ustis)] | Armeniac(is), Me[dic(is), Parthic(is) max(imis)] | praef(ecto) alae I Singularium civium R(omanorum), proc(uratori)] |¹⁰ ad XX hereditatium p[er] Hispaniam citerio | rem, proc(uratori) ad f[amil(iam) gladiator(iam)] | per Italiam, p[raepos(ito) a censib(us),¹ praef(ecto)] | classis praetoriae Mis[en(ensium) et Ravenn(atium)] |, proc(uratori) Daciae Apulensis, —

2–3. CIL V 8659 → D 1412 (Concordia), illetve G. Brusin: Not. d. Sc. 1923, 230 (Aquila). E Cominius Clemens tiszteletére állított mindkét felirat a *tres militae* részletezése nélkül csak összefoglalóan említi, hogy Clemens *omnibus equestribus militiis functus*. Mindkét felirat Commodus uralkodása idején íródott, amire azért is érdemes itt rámutatnunk, minthogy a lovagrendű tiszti pálya ilyen összefoglaló említése más feliratokban sem tartható egymagában azok 3. századi keltezésére alkalmas ismérvek.

A venetiai Concordia város szülöttjeként Antoninus Piustól a lovagrendbe emelt Cominius Clemens a 150-es évek végén kezdhette meg tiszti szolgálatát az akkor *Dacia Porolissensis* észak határsávjában, *Porolissum* (Mojgrád) erődjében állomásozó *cohors V Lingonum* parancsnokaként.² Ezt követően, legkésőbb 162-ben, a *legio II Adiutrix* kötelékében folytatta lovagrendű tiszti szolgálatát, mint *tribunus angusticlavius*. Az aquincumi legióban ekkor a hivatalban lévő helytartó, Ti. Haterius Saturninus fia, Haterius Latronianus töltötte be a *tribunus laticlavius* posztját,³ aki mint a helytartó és egyúttal *legatus legionis* után a rangelső tiszt a teljes legiót ez évben a parthusok elleni hadjáratra a keleti frontra vezethette.⁴ Cominius Clemens, mint e *legio* lovagrendű tisztje ugyancsak részt vett ebben az *expeditio Parthica*-ban, amelyben a rangjának megfelelő kiténtetések alsó fokozatát, 1–1 *corona* és *hasta pura*⁵ érdemelte ki a uralkodópártól. Ezt követően legkorábban 166 után foglalkodhat a lovagrendű *militia* 3. posztját, amely számára a 2. sz.-ban *Raetia auxiliaris* seregéhez tartozó és Pförling táborában állomásozó *ala I Singularium civium Romanorum*⁶ praefectusa tisztségét jelentette. További pályafutása⁷ egészen a misenumi flotta parancsnoki posztjának betöltéséig ismert. Az 1.számú feliratban a daciai procuratorság tévesen került a két flottaparancsnokság után.

6. M. Rossius Vitulus

Pályafutását megörökíti a numidiai Bulla Regia közfürdőjéből napvilágra került 1,6 m hosszú kettétört épületpárkány ötsoros felirata, amellyel a város tanácsstagjainak összessége tisztelte meg a 3. sz. első évtizedében Vitulust és ennek két kiskorú gyermekét. A teljes feliratot közölte R. Cagnat: CRAI 1914, 133 = A. E. 1914, 248, majd újól A. Merlin társszerzőségével *ILA* 455, amelyet alapul vettünk. L. még *IL Tun.* 1248. Dobó: 1975⁴ 540.

M(arco) Rossio M(arci) fil(io) Pupin(i)a (tribu) Vitulo, e(gregio) v(iro), proc(uratori) Aug(ustorum trium) IIII p(ublicorum) pr[ov(inciae) Africae,¹ pr[oc(uratori)

Aug(ustorum trium) tract(us) Kart(haginiensis), proc(uratori) XX her(editatium) ad centena, | proc(uratori) ann(onae) ob expeditio(nem) felicis(simam) Gall(icam), proc(uratori) XX her(editatium) Trans(adanae), Ligur(iae) item Aem(jiliae) et Venetiae, proc(uratori) arc(ae) exp(editionalis), praef(ecto) coh(ortis) II Hisp(anorum), trib(un) leg(ionis) XXX Ulpiae, trib(un) leg(ionis) II Adiutr(icis), praepos(ito) gentis Onsorum,² donis militarib[us donato] ob expeditio(nem) felicissimam Quador(um) et Marcomann(orum), | praef(ecto) alae praet(oriae) c(ivium) R(omanorum), praep(osito) ann(onae) exp(editionis) felicis(simae) Urbicae, decurioni, fl(amini) p(er) [p(etuo) fili] —]eiae et Rossius Iusto Procliano et Vitulo Iuliano fili(i)s | eius, decuriones universi col(oniae) Bul(lae) Reg(iae) patrono et alumnis ob benefici[ae] quae in] universos municipes suos adsidue confert de suo posuerunt. |⁵

E hosszú felirat először Rossius Vitulus procuratori pályafutásának egyes állomásait sorolja fel és pedig fordított időrendi sorrendben, majd a 2–4. sorokban a megelőző *militia equestris* általa betöltött posztjait ismerteti és pedig azok tényleges időbeni egymásutánjában, végül pedig a Bulla Regia-ban elnyert tisztségeit³ közli ugyancsak az utóbbi időrendiséggel.

Ebből a főként császári szolgálatban eltöltött gazdag életpályából, amely a feliratban olvasható *cursus honorum* szerint a 198 és 209 közötti évek egyrészében a *Africa* tartományban ellátott *ducenarius* rangú vámfőfelügyelőség követhető. Vitulus Septimius Severustól kapott megbízatása a Pannoniából Didius Iulianus uralma megdöntésére Italiába vezetett expedicionális sereg élmezőjének megszervezésére és gondozására aránylag pontosan keltezhető a 193 április végétől június első hetéig terjedő közel másfél hónapra.⁴ E jól keltezhető megbízatás így egyúttal *terminus ante quem*-ként is szolgálhat Vitulus korábbi tiszti posztjainak időbeni megítéléséhez. Az alábbiakban ezek tárgyalására szorítókunk.⁵

E *cursus militaris* további pontosítását lehetővé teszi, hogy Vitulust a Septimius Severustól kapott megbízatását megelőző *ala*-parancsnokság előtt, mint a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgált *tribunus angusticlavius*-t a kvádok keleti szomszédságában élő *Osi* nép⁶ katonai felügyelőjévé nevezték ki *praepositus* címmel és ebben a minőségében *dona militaria* érdemelt ki a kvádok és markomannok területén végrehajtott igen szerencsés római hadműveletek befejezésekor. Bár a felirat nem nevezi meg a katonai kiténtetéseket adományozó császárt, abban az irodalom *uni solo* egyetért, hogy ez a 180 március 17-én egyeduralomra jutott Commodus volt. Eltérnek viszont a vélemények a feliratban sorszámmal nem pontosított *expeditio felicissima* megítélésében, amikor Commodus uralkodása idejéből nemcsak a 180 okt. 22-én Rómában győzelmi menettel (*triumphus*) megünnepeelt *expeditio felicissima Germanica secunda*,⁷ hanem még egy *expeditio Germanica tertia* is nyilvántartható, amelyben azonban Commodus személyesen nem vett részt.⁸ Ez utóbbi kétségbe nem vonható, minthogy a Commodus-életrajz erre vonatkozó közlése Marius Maximus közvetítésével végső fokon az *Acta Urbis* bejegyzésére vezethető vissza.⁹ Ez a minden vitán felüli hiteles adat mármint egymagában kizárja, hogy Vitulus a 188/189 évekre javasolt 3.germán *expeditio* hadműveleteiben érdemelte volna ki a feliratában nem részletezett *dona militaria*.¹⁰ A 2. sz.-ból ugyanis egyetlen egy

példát sem idézhetünk arra, hogy valamely senatori vagy lovagrendű tiszt katonai kitüntetésben részesült volna olyan hadjárat alkalmával, amelyben a császár személyesen nem vett részt.¹¹ A 2. sz.-ból ebben az összefüggésben mindössze két centuriót tarthatunk nyilván, akik közül az egyik, C. Cestius Sabinus, a 140-es évek végén Antoninus Piustól, míg a másik, P. Ael. Romanus, valószínűleg a 170-es évek végén Marcus Aureliustól érdemelt ki *dona militaria* olyan hadműveletekben, amelyeknél a császári jelenléttel nem számolhatunk.¹² Lovagrendű tisztnek vonatkozásában ilyen kitüntetésekre viszont a 2. sz.-ból nincsen példánk; a legkésőbbiek az 1. sz. utolsó évtizedéből, még 98 előtről idézhetők. Így C. Iulius Karus, a *cohors II Astyrum (sic) equitata* parancsnoka Domitianus utolsó éveiben,¹³ míg Q. Attius Priscus, a *legio I Adiutrix* tribunusa 97-ben Nerva császártól részesült kitüntetésben.¹⁴

Jelenlegi ismereteink szerint Traianus viszont szakított ezzel az utóbbi gyakorlattal s utána Hadrianus, Antoninus Pius, valamint Marcus Aurelius uralkodása idejéből már egyetlen példát sem idézhetünk ennek az ellenkezőjére.

Vitulus 189. évi kitüntetése ellen szól továbbá az is, hogy e *dona militaria* Vitulus mint a kvádok keleti szomszédságában élt *Osi* nép katonai felügyeletével megbízott *praepositus* érdemelte ki Commodustól. Vitulus kihelyezése a Barbaricumba, mely egyúttal az említett néptörzs katonai közigazgatás alá helyezését jelentette, pedig aligha választható el azoktól az intézkedésektől, amelyeket Tarutienus Paternus¹⁵ 179 nyarán a kvádok és markomannok, valamint szövetségeseik felett kivívott győzelmét követően Marcus Aurelius foganatosított, amikor rendelkezésre egyaránt vagy 20–20.000 főnyi római sereg különítményei szállták meg az említett népek területének fontosabb stratégiai pontjait.¹⁶ Így konkrét adatokkal rendelkezünk a *legio III Augusta* markomannok területére kihelyezett egyik különítményéről¹⁷ és a *legio II Adiutrix* 179/80 telén a kvádok földjén, a Vág melletti Laugaricio-ban állomásozó vexillariusairól.¹⁸ Az *Osi* nép katonai felügyelet alá helyezése is a fentiekben hivatkozott rendelkezések egyikének végrehajtásaként ítelhető meg.

Commodus, amikor atyja halála után 180 tavaszán és nyarán – a kvádokat ez év augusztusában még egy vereséggel sújtva¹⁹ – kemény békefeltételek elfogadására kényszerítette e népeket, a Duna bal partján kijelölt semlegesített sávon túli területekről visszavonta a 179 második felében oda kihelyezett katonaságot.²⁰ Aligha szorul bizonygatásra, hogy a megszálló csapatok visszavonása egyúttal az *Osi* nép katonai felügyeletének megszüntetését is jelentette.²¹ Vitulus tehát aligha kaphatott 189-ben, *praepositus gentis Onsonum* minőségében kitüntetését. Erre csak 180 őszen, amikor Commodus a 2. germaniai hadjárat hadműveleteit lezárta, kerülhetett sor.

Vitulus lovagrendű tiszti pályája e kitüntetés után és 193 áprilisa előtt felirata szerint azonban mindössze egyetlen egy katonai posztot, az alsópannoniai Teutoburgium (Dalj) táborában állomásozott *ala praetoria civium Romanorum*²² praefectusa tisztjének betöltésére szorított. Teljesen kizárt mármint, hogy Vitulus e kitüntetés után vagy 12 évig szolgált volna egyfolytában Commodus alatt, mint ennek a lovascsapatnak a parancsnoka.²³ Erre utalva már korábban rámutattunk arra, hogy Vitulus 180. évi kitüntetését követő tiszti pályafutásában

szükséges valami hosszabb ideig tartó töréssel számolnunk.²⁴ Megítélésünk szerint ennek kiváltója pedig az lehetett, hogy Vitulus, aki 181-ben foglalhatta el az *alapanacsnoki* posztot, a következő év végén L. Septimius Flaccus-t az alsópannoniai helytartóságban felváltó L. Cornelius Felix Plotianus²⁵ legatioja idején is tiszttségében maradt. Majd amikor Plotianust, a 182 végétől mindenható *praefectus praetorio*, Tigridius Perennis pártfogoltját, a Commodus elleni összeesküvés vádjával legkésőbb 185 tavaszán *damnatio memoriae* sújtotta,²⁶ Vitulust mint Plotianus helytartósága idején majdnem két és fél évig szolgált lovagrendű tisztet ugyancsak leváltották és Commodus uralkodása idején már nem is részesült további császári megbízatásban.²⁷ Vitulus a következő években magánemberként élhetett szülővárosában, amely azonban sem az igen ritka családneve,²⁸ sem pedig az ugyancsak elég ritka, Italiában Rómán kívül mindössze még 3 umbriai és 2 venetiai város, Italián kívül pedig egyedül Baeterrae (Béziers) bennszülött polgárait szorító *Pupinia tribus*-ba²⁹ tartozása figyelembevételével nem határozható meg teljes bizonyossággal. Az a körülmény azonban, hogy Vitulus 193-ban kapcsolatot talált a Felső Pannoniában császárrá proklamált Septimius Severushoz³⁰ igen valószínűvé teszi, hogy Vitulus szülővárosa, ahová 185 után visszavonult, a Pannoniával szomszédos és a *Pupinia tribus*-ba sorolt polgárok lakta Tergeste (Trieszt) volt.³¹

Vitulus 180 utáni és 193 előtti számos problémát felvető pályafutásának áttekintése után térnénk rá – a feliratokban gyakori fordított időrendben regisztrált *cursus honorum* példáit követve – Vitulus pályafutásának korábbi szakaszára, amelyet fentnevezett – a *militia equestris* egyes állomásainak átlagosan 3–4 évig tartó betöltését figyelembe véve – a 170-es évek elején kezdhett meg, mint az egyik *cohors II Hispanorum* nevű alakulat parancsnoka. Arra való hivatkozással, hogy Vitulus ezt követően az alsógermaniai *Vetera* (Xanthen) táborában állomásozó *legio XXX Ulpia* kötelékében szolgált mint *tribunus angusticlavius*, valószínűnek ítélték, hogy Vitulus megelőzően az utrecht-i (*Traiectum*) auxiliáris táborát a Flaviusok idejétől kezdve a 3. századig megszállva tartott *cohors II Hispanorum peditata pia fidelis* parancsnoki tisztjét töltötte be.³² Ez ugyan lehetséges, de még a valószínűség szintjére sem emelhető, minthogy a Vitulus feliratában II HISP rövidítésben olvasható csapatnév még legalább vagy egy féltucat, Germania Superior, Mauretania Tingitana, Dacia Porolissensis, Cappadocia tartományokban állomásozó *cohors II Hispanorum* nevére kiegészíthető.³³ Bizonyos viszont, hogy az alsógermaniai *legio XXX Ulpia* kötelékében a 170-es évek közepe táján elfoglalt tiszti posztja után Vitulus másodízben is mint *tribunus angusticlavius* az aquincumi *legio II Adiutrix* tisztikarához oszta folytatta katonai pályafutását még 179 ősze előtt. Részben tehát akkor szolgált e legióban, amikor ennek parancsnoki feladatkörét a rendkívüli körülményekre való tekintettel nem a helytartó, a hadrateremtnek aligha ítelhető Sextus Quintilius Condianus, hanem legióslegatusként a poetovioi származású *vir militaris*, M. Valerius Maximianus látta el. Majd amikor a legio osztagai megszállták a kvádok földjét, Vitulus az ezekkel szomszédos *Osi* nép katonai felügyeletére kapott megbízatást. Ezt követően életpályája alakulását 193-ig a korábbiakban már megtárgyaltuk.

7. A. Fabius Proculus

E férfiú emlékét tusculumi sírkövének az alábbi felirata tartotta fenn:

CIL XIV 2618: D(is) M(anibus). | A(ulo) Fabio A(uli) | [f(ilio) Pap(iria) (tribu)]¹ Proculo | praef(ecto) coh(ortis) I Da[cor(um)? vagy -lmat(arum)?] | trib(uno) mil(itum) leg(ionis) II Ad | iutricis, fecit | Luceia M(arci) filia Nepotilla | marito optimo.

Fabius Proculus lovagrendű tiszti szolgálatát kétségkívül Britanniában kezdte. De megítélésünk szerint egyértelműen nem dönthető el, hogy a töredékesen megmaradt cohors neve a Traianus idejében életre hívott *I Dacorum*² vagy a foglalás óta Britannia megszálló seregéhez tartozó³ és Antoninus Pius uralkodása idején a *Vallum Hadriani* mögöttes *Alauna* ~ *Alione* (Maryport)⁴, majd a késő Antoninus-korban Chester⁵ táborában állomásozó *I Dalmatarum*⁶ nevére egészíthető e ki. Proculus a *militia prima* betöltését követően, akárcsak C. Mulvius Ofillius Restitutus a Flaviusok, az achollai Névtelen Traianus, T. Furius Victorinus Hadrianus és T. Attius Tutor Marcus Aurelius uralkodása idején,⁷ tiszti szolgálatát a *legio II Adiutrix* kötelékében folytatta, mint *tribunus angusticlavius* s ebben a minőségben hunyt el. Feleségétől állított egyszerű sircippusa s ezzel együtt Proculus tiszti pályafutása élesebben azonban nem keltezhető. Valószínűleg 2. századi és az olvasható *cursus militaris* jelenlegi ismereteink szerint aligha Marcus utáni.

8. Q. Fabius Commodus

Egyetlen feliratos emléke az alábbi aquincumi fogadalmi oltárkő. CIL III 10 425 → D 3020:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Custodi | dis deabus | que | Q(uintus) Fabius Com | modus trib(unus) leg(ionis) II Ad(iutricis) | [—

E felirattal a fogadalmát beváltó Q. Fabius Commodus tribunus korábbi és későbbi pályafutása jelenleg nem ismert. Feliratának betűformáit figyelembevéve legkorábban a 2. sz. második felében szolgálhatott az aquincumi legio kötelékében.¹ Személyét legutóbb africanak ítélték a Commodus utónévy alapján.² Africában e cognomen *valóban igen gyakori*³ és pl. Lambaesisből egy Fabius Commodus nevű férfiú is idézhető.⁴ De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az italiai példákat sem. Az Etruriából, valószínűleg Bononiából származó és Vespasianustól a patriciusok sorába emelt *Ceionii* családjában az elsőszülött fiú négy generáción keresztül következetesen a Commodus utónevet kapta.⁵ Ez a *cognomen* azután *Felső Italia* (*Gallia Cisalpina*) több más városából is regisztrálható.⁶ Az *origo* megítélésénél nem hagyható továbbá az sem figyelmen kívül, hogy Q. Fabius Commodus tribunus kiemelten IOVI CVSTODI tette meg és váltotta be fogadalmát. Iuppiternek eme aszpektusában való tisztelete mármost mindeddig teljesen hiányzik Africa és az onnan elszármazottak gazdag feliratos hagyatékában. Itáliában viszont *Iuppiter Custos*, akinek Domitianus mindjárt uralkodása elején nagyobb méretű templomot emelt a Capitoliumon,⁷ nem egy italiai municipiumban is tiszteletben részesült.⁸ A tartományokból *Iuppiter Custos* kultuszára J. Toutain — mindmáig alapvető munkájában — mindössze a fentebbi aquincumi oltárkő feliratára tudott hivatkozni.⁹ Azó-

ta még a hispaniai Astorga és Léon körzetéből vált ismeretessé egy *Iovi Custodi* ajánlott felirat, amelyet Iulius Silvanus Melanio procurator állított a 198–209 közötti évek egyikén.¹⁰ E procurator a flamen Pomonalis papi tisztségét tekintve kétségkívül Róma város szülöttjének tekinthető.¹¹ Mindezek figyelembevételével a magunk részéről Q. Fabius Commodus tribunus személyét a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel italikusnak ítéljük.

Aquincumi szolgálata idején vagy még azt megelőzően Fabius Commodus egy létét veszélyeztető helyzetben tehetett fogadalmat az italikus vallásosság szerint a túlélest egyedül biztosító *Iovi Custodi*.¹² E fogadalmát a veszélyes helyzet elmúta után Fabius Commodus az aquincumi legióstáborban váltotta be, ahol oltárkővének pontos lelhelye: Majláth u. 23, a legióstábor belső elrendezését vizsgáló újabb kutatások¹³ eredményeivel összevetve a *castra* egyik *tribunus angusticlavius* lakta épületének — amely Fabius Commodusnak szolgálata idején nyilván lakóhelyeül szolgált — udvarrészére lokalizálható.¹⁴

II.

A *legio II Adiutrix* jelenleg nyilvántartható 8 italikus lovagrendű tisztje közül 5 tribunusnál minden kétséget kizáróan, 2-nél pedig a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel megadható, hogy az illető melyik italiai város polgáraként kezdte meg katonai pályafutását. Egyedül Q. Fabius Commodusnál (Nr. 8) nem pontosítható Itálián belül a közelebbi *origo*. A másik 7 tribunus származáshelyét a mellékelt 1. térkép kívánja szemléltetően bemutatni, ahol a városnevekhez írt számjegy azt jelzi, hogy az illető város szülöttjét dolgozatunk első részében milyen sorszám alatt tárgyaltuk meg.

A számba vett 8 lovagrendű tribunus közül mindössze kettőnél ismert és egy harmadiknál majdnem bizonyos, hogy a *militia equestris* megkezdése előtt szülővárosában egy vagy több municipiális tisztséget töltött be. A Flavius-kori C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1) miután a Sulla előtti időkben, valószínűleg a Gracchusok korában *colonia* rangra emelt Grumentumban¹ ellátta e város sajátos szervezetének mind a négy tisztségét,² nyilván már meglett férfi korában kezdte meg a lovagrendű tiszti pályát, amelynek azután figyelemreméltóan mind a három lépcsőfokán szolgálatot teljesített. Ezzel szemben Traianus korában P. Clodius Sura (Nr. 2) a szülővárosában, Brixiában meglévő *aedilis*, *quaestor*, *Ilvir tisztségekből*³ egyedül a quaesturát töltötte be s aránylag fiatalon s mindjárt tribunusként kezdte meg tiszti szolgálatát a *legio II Adiutrix* kötelékében; utána pedig az alaparancsnokság helyett szülővárosa közelében még két curator tisztséget vállalt a császári szolgálatban.⁴

Az umbriai L. Varius Quintianus (Nr. 4), aki — mint erre pályafutása tárgyalásakor a fentiekben már rámutattunk — a tágabb értelemben földijének tekinthető M. Pontius Laelianus valószínű támogatásával egymást követően két pannoniai legióban is elfoglalta az egyik tribunusi posztot, ezt megelőzően — bár ezt felirata nem említi — ugyancsak alacsonyabb municipiális tisztségeket tölthetett be szülővárosában Vettonában, minthogy katonai szolgálata után ugyanitt mindjárt az egyik *IIIvir quinquennalis* vezető tisztségre választották meg. E röviden említett három példa is utalhat arra, hogy a *legio*

II Adiutrix kötelékében szolgált itálikus tribuni jelentős része az itáliai városok vezető rétegéből került ki.

A 8 itálikus *tribuni* közül minden másodiknál igazolható, hogy a *militia equestris* mindhárom fokozatát betöltötte. Ezek sorából időrendben elsőként említhető C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1), aki még Vespasianus uralkodása idején kezdte meg lovagrendű tiszti szolgálatát Britanniában s ugyanezen tartományban folytatta a *legio II Adiutrix tribunusaként* katonai pályafutását, amelyet azután az ekkor még osztatlan Moesiában állomásozó *ala I Vespasiana Dardanorum parancsnokaként fejezett be a 80-as években. Kinevezése a legio II Adiutrix tisztkarából a lovasscsapat élére párhuzamba állítható az africai, acholai Ignotus Traianus-kori pályafutásával,* aki – mint ezt dolgozatunk III., később megjelenő részében kifejthetjük – ugyancsak Britanniában kezdte meg lovagrendű tiszti szolgálatát, amelyet azután a 2. sz. első évtizedében, a 103 után Moesia superiorban állomásozó *legio II Adiutrix tribunusaként* folytatott, majd az akkor már Moesia inferior auxiliaris seregéhez tartozó *ala I Vespasiana Dardanorum parancsnokaként* fejezte be. E két utóbbi tiszti poszt betöltésének egymásutánját tekintve ugyancsak ebben az összefüggésben említhető az einódi Ignotus,⁶ a 2. sz. második negyedéből. A *legio II Adiutrix* tribunusai közül három ízben is e lovasscsapat élére történő kinevezésben az *ab epistulis* vezette császári kancelláriánál – katonapolitikai megfontolások mellett – szerepet játszhatott az a szempont is, hogy mind a két katonai alakulatot Vespasianus uralkodása idején szervezték meg.⁷

A *tres militae* posztjainak az időrend szerinti következő betöltője T. Furius Victorinus (Nr. 3) Hadrianus uralkodása idején Britanniában kezdte meg lovagrendű tiszti szolgálatát, ahonnan a 130-as évek közepe táján az Aquincumban állomásozó *legio II Adiutrix* tisztkarához osztották, majd innen a *Dacia Porolissensis* auxiliaris seregéhez tartozó *ala I Tungrorum Frontoniana* pa-

rancsnokává nevezték ki. Mint arra már a korábbiakban utaltunk, T. Furius Victorinus tiszti pályafutásával teljesen azonos a solvai T. Attius Tutor vagy 30 évvel később abszolválta *cursus militaris*-a.⁸ Azután ugyancsak Britanniában, majd Pannoniában a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgált a 2. sz. második felében az itálikus A. Fabius Proculus (Nr. 7), aki tribunusi szolgálata idején vagy közvetlenül azt követően hunyt el.

A Britanniában teljesített *militia prima*, majd az aquincumi legio tisztkarához osztás a 2. sz.-ban így három ízben is igazolt és igen valószínűnek tartható az achollai Ignotus esetében is.⁹ Erre az egymásutánra már korán felfigyeltek és valószínűnek ítélték, hogy az egyik britanniai legio legatusa, akit azután Pannonia inferior helytartójának neveztek ki, pártfogásával kerülhetett a *legio II Adiutrix* tisztkarába a korábban Britanniában szolgált cohors-parancsnok.¹⁰ T. Furius Victorinus esetében ez azonban csak akkor mérlegelhető, amennyiben Victorinus tribunusként való szolgálatát 134 második felében kezdte meg. A 130 és 158 közötti évek alsópannoniai helytartói közül ugyanis egyedül a 134/35–135/36 hivatali évek kormányzója nem ismert és így természetesen az sem, hogy ez az Ignotus – aki különben L. Cornelius Latinianus személyével is azonosítható¹¹ – korábban egyáltalában legióslegatusként és ha igen, akkor hol működött. A fentebbi közel 30 esztendő valamennyi többi alsópannoniai helytartójáról viszont kimutatható, hogy vagy a felsőpannoniai *legio I Adiutrix* vagy az alsógermaniai *legio I Minervia*, Antoninus Pius uralkodása idején pedig ugyancsak vagy az egyik felsőpannoniai vagy az egyik moesiai legio éléről került Alsó Pannonia helytartói tisztségébe. L. erre a mellékelt kimutatást, amelyből természetesen elhagytuk a 136 második felétől 137 végéig *imperium maius*-szal mindkét Pannoniát kormányzó L. Aelius Caesar személyét.

<i>Legati Aug.pr.pr., qui inter annos 130 et 158 Pann. inferiori praesidebant</i>	<i>Ante hanc legationem fuerant leg. Aug. legionis</i>	<i>Tempus legationis in Pann.inf.</i>	<i>Tituli et diplomata militaria ex quibus haec data innotescunt</i>
L. Attius Macro Ignotus vel L. Corn. Latinianus ... Maximus	<i>I Adiutricis</i> ?	<i>a.130/1–133/4</i> <i>a.134/5–135/6</i>	RIU 649, A. E. 1937, 213. A. E. 1962, 116. BpR. 1959, 33. CIL III 10 336.
M. Pontius Laelianus Q. Fuficius Cornutus	<i>I. Minerviae</i> ?, <i>quae est in Moesia [] riore</i>	<i>a.141/2–144</i> <i>a.144–147</i> <i>a.144–147</i>	D 1094 + 1100 D 8975. A. E. 1937, 180. C XVI 91. A. E. 1972, 547; 1975, 756. CIL XVI 179. 180. 99.
Cominius Secundus	<i>V Macedonicae</i>	<i>a.147–150/1</i>	D 8830 A. E. 1904, 95, ¹² 1976 416. RMD 102. 103.
M. Nonius Macrinus M. Iallius Bassus	<i>XIII Geminae</i> <i>XIII Geminae</i>	<i>a.150/1–154</i> <i>a.154–158</i>	

Antoninus Pius uralkodása idején tehát semmiképp sem, előtte, a 130-as években pedig csak 134-ben kerülhetett volna T. Furius Victorinus egy korábban az egyik britanniai legio élén szolgált és innen Pannonia inferior kormányzójának kinevezett senator pártolásával a *legio II Adiutrix* tiszti állományába. Jelenlegi ismereteink szerint azonban ez a lehetőség is teljesen hipotetikus, akár csak a másik két tribunus, T. Attius Tutor és A. Fabius Proculus esetében. E kérdés megítélésénél továbbá az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a britanniai legiók ismert legatusai sorában nem található egyetlen egy sem,¹³ akit egyúttal Alsó Pannonia helytartójaként is számon tarthatnánk.

Jelenleg ugyancsak kérdéses, de mégis felvethető, hogy a fogadalmát az alsópannoniai Mursa városában beváltó Antius Antoninus, aki Traianus uralkodása utolsó éveiben Britanniában a *cohors I Ulpia Cugemorum* parancsnoki tisztét töltötte be, majd innen a *legio I Adiutrix* s utána a 120-as években a *legio II Adiutrix* tisztikarába került,¹⁴ ez utóbbi helyőrségváltást talán a *legio I Adiutrix* éléről Pannonia inferior kormányzójává kinevezett senatornak köszönhetette. De ennek konkrét megfogalmazásához ismernünk kellene a 120-as évek jelenleg teljesen ismeretlen alsópannoniai helytartóit.¹⁵

Nagyon valószínű viszont, hogy az umbriai L. Varius Quintianus (Nr. 4) a 140-es években a *legio II Adiutrix* kötelékéből a felsópannoniai *legio X Gemina* tisztikarába kerülését a tágabb értelemben vett földije, M. Pontius Laelianus támogatásának köszönhetette, aki a 141/2–144. évi alsópannoniai helytartósága után 145/6-tól 149/50-ig Felső Pannonia kormányzójaként tartható nyilván.¹⁶ M. Rossius Vitulus (Nr. 6) esetében viszont, akit az alsógermaniai *legio XXX Ulpia victrix* kötelékéből 177 vagy 178-ban helyezhettek a *legio II Adiutrix* tiszti állományába, az itteni katonai helyzet indokolhatta ez utóbbi legio tiszti állományának felfrissítését s ennek kapcsán Vitulus áthelyezését.

E nyugati tartományokból, Britanniából, Germaniából a Duna vidéken állomásozó *legio II Adiutrix* kötelékébe való gyakori átosztással szemben egyedül P. Cominius Clemens (Nr. 5) Antoninus Pius uralkodása utolsó éveiben Daciában megkezdett és Marcus, valamint L. Verus társuralma idején a parthus háborúban való részvétele mellett Pannoniában, majd végül Raetiában teljesített tiszti pályafutása szolgáltatta az egyetlen példát egy kelet-nyugati irányú *cursus militaris* abszolválására. Ezzel kapcsolatban azonban nem idézhetünk egyetlen egy példát sem arra, hogy a *legio II Adiutrix* valamelyik itálikus tribunusa a keleti tartományok, Cappadocia, Syria, Palaestina, Arabia, Aegyptus valamelyikének auxiliáris seregében kezdte vagy fejezte volna be lovagrendű tiszti pályáját. Mind a 8 itálikus *tribuni* a birodalom nyugati és dunai tartományaiban teljesített szolgálatot.

Az itálikus *tribuni* egyike sem töltötte be azután a lovagrendű tiszti pálya valószínűleg Hadrianustól bevezetett negyedik fokozlatát¹⁷ és T. Furius Victorinus (Nr. 3), P. Cominius Clemens (Nr. 5), valamint M. Rossius Vitulus (Nr. 6) előtt mindjárt a *tres militiae* után megnyílt a procuratori pálya, amelyet ugyan Rossius Vitulus csak többéves mellőzése után kezdhetett meg. Ez utóbbi három lovagrendű tiszt közül Furius Victorinus futotta be a legnagyobb karriert, amelynek tetőzését 160-ban az egyik *praefectus praetorio* tisztségre való kinevezése jelentette, amit azután 168 őszén bekövetkezett haláláig

az uralkodók legnagyobb meglepedésére töltött be. Erről tanúskodhatnak többek között a személyének már Antoninus Pius-tól adományozott *ornamenta consularia*, majd pedig Marcus és L. Verustól kapott legmagasabb fokú kitüntetése. A másik kettő, ebben az összefüggésben említést érdemlő lovagrendű tiszt közül P. Cominius Clemens ugyancsak Marcus Aurelius uralkodása idején a *ducenarius* javadalmazású misenumi flotta parancsnokságáig vitte, míg Rossius Vitulus, már Septimius Severus uralkodása idején, ismételtén két azonos javadalmazású procuratori feladatkört látott el Africában. Velük szemben C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1) Domitianus uralkodása idején és L. Varius Quintianus (Nr. 4) Antoninus Pius korában meglepedtek a szülővárosukban elnyert egy-egy municipiális tisztséggel. Jórészt hozzájuk sorolható P. Clodius Sura (Nr. 2), aki a 2. sz. első évtizedében mindössze a tribunusi poszton teljesített szolgálatot s utána két ízben még vállalt ugyan szülővárosa, Brixia közelében császári megbízásból két curatorságot, de ezeken kívül közéleti pályája a Brixianban ráruházott papi és municipiális tisztségekre korlátozódott.

A *legio II Adiutrix* tisztikarából jelenleg nyilvántartható 8 itálikus *tribuni angusticlavii* közül 1 a Flaviusok, 7 pedig a 2. sz.-ban teljesített szolgálatot. Ez utóbbiak mellett még 11 nem itálikus tribunust regisztrálhatunk az említett legio kötelékéből. Jelenlegi ismereteink szerint tehát az itálikus *tribuni* e században a *legio II Adiutrix* lovagrendű tisztjeinek majd 40%-át tették ki. Mellettük azonban igen jelentős az africai tartományokból, főként Africa Proconsularis valamelyik városából származó *tribuni* 22%-ot is meghaladó arányszám.¹⁸ A szomszédos Noricumból is két tribunust tarthatunk nyilván.¹⁹ Mindeddig viszont csupán egy-egy lovagrendű tisztet adott az aquincumi legiónak a 2. sz.-ban Gallia Narbonensis,²⁰ Achaia²¹ és Pamphylia,²² valamint egy közelebről meg nem határozható nyugati, illetve keleti tartomány.²³ Traianus, Hadrianus és az Antoninusok idejében a *legio II Adiutrix* kötelékében egyidőben szolgált 5–5 *tribuni angusticlavii* közül tehát legalább 2 Italiából, 1 Africából, 2 pedig a birodalom valamelyik nyugati, ritkábban keleti tartománya lovagrendű férfiakból került ki. Ez a kép azután megváltozott a Severusoktól Gallienusig ívelődő közel 70 esztendőben, és pedig nemcsak az ezen időszakból nyilvántartható *tribuni angusticlavii* jóval kisebb számát tekintve. E két emberöltőnyi időszakból ismert 4 lovagrendű tribunus közül mindössze egyetlen egy tartható némi valószínűséggel itálikusnak,²⁴ míg a másik három az africai Sufetula,²⁵ a syriai-palaestinai Capitolias,²⁶ illetve az alsópannoniai Bassiana²⁷ szülöttjének tekinthető. Tehát ha nem is írhatjuk alá azt a sokáig érvényesnek tartott tételt, hogy Septimius Severus hadseregreformját követően a legiók tisztikarából az itálikusok majd teljesen kiszorultak és helyüket főként orientális származásúak foglalták el,²⁸ a *legio II Adiutrix* vonatkozásában a rendelkezésünkre álló szerény emlékeanyagból kellő óvatossággal annyi következtetés mindenestre levonható, hogy az itálikusok két-

séggkívvül számszerűleg háttérbe szorultak és helyüket kezdetben az africaiak, majd az orientális és a helyi, autchtton származású lovagrendűek foglaltak el. Ez utóbbiak előhírnökeként Aurelius Ianuarius, Bassia-

nae szülöttje, jelezheti már a főként dunai tartományok fegyverfogható fiatalágából rekrutálódott *exercitus Illyricus* 3. sz. középső évtizedeitől kibontakozó vezető szerepét.

CVRSVS HONORVM

Nomina tribunorum angusti claviorum leg. II. Ad.	ante militias	militia prima	militia sec.	militia tert.	post militias	Annotationes Tituli selecti
1. C. Mulvius Ofillius Restitutus	aedilis, praetor, II-vir II, quinquennalis, questor in Grumento	praef. coh. I. Morinorum et Cersiacorum in Britannia	trib. mil. leg., II Adiutricis in Britannia	praef. alae I Vespasianae Dardanorum in Moesia	praef. fabr. II.	A. E. 1972, 148
2. P. Clodius Sura	quaestor in Brixia	--	trib. leg. II Adiutricis in Moesia superiore	--	curator rei p. Bergomatium, flamen divi Traiani, pontifex, curator rei p. Comensium, IIvir qq. in Brixia	D 6725
3. T. Furius Victorinus	?	praef. coh. Bracarum in Britannia	trib. leg. II Adiutricis in Aquinco	praef. alae Frontonianae in Dacia	proc. Galatae, proc. provinciae Hispaniae cit., proc. ludi magni, praef. cl. praet. Ravennatum, praef. cl. praet. Misensium, proc. a rationibus, praef. vigilum praef. Aegypti, praef. praet.	Ausonia, 2/1907/67sk. CIL VI 3944a
4. L. Varius Quintianus	?	--	tribunus militum leg. II. Adiutricis in Aquinco, tribunus militum leg. X Geminae in Vindobona			CIL XI 5175b.
5. P. Cominius Clemens	honorat equo publico	praef. coh. V. Lingonum in Dacia	trib. leg. II. Adiutricis p.f. in Aquinco et in expeditione Partica	praef. alae I. Singularium c.R. in Raetia	proc. ad. XX her. per Hispaniam citeriorem proc. ad famil. gladiator per Italiam praepos. a censib., praef. classis pr. Misen et Ravenn.	A. E. 1890, 151. D. 1412
6. M. Rossius Vitulus	?	praef. coh. II. Hisp. in Germania inferiore?	trib. leg. XXX Ulpiae in Germania inferiore, trib. leg. II. Adiutricis in Aquinco, praepos. gentis Onsorum in Barbarico	praef. alae praet. c.R. in Pannon. inferiore	praepos. annonae exp. feliciss. Urbicae, proc. arcae exp., proc. XX hered. Transpad., Liguriase item Aemililae et Venetiae, proc. ann. ob exped. felicis. Gal., proc. XX her. ad centena, proc. Augg. tractus Karthagin; proc. Augg. IIII publ. prov. Afric	ILA 455
7. A. Fabius Procellus	?	praef. coh. I Dalmat. in Britannia	trib. mil. leg. II Adiutricis in Aquinco	--	--	CIL XIV 2618
8. Q. Fabius Commodus	?	?	trib. leg. II. Ad. in Aquinco	--	--	D 3020

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1951–	D	<i>Dessau, H.</i> : Inscriptiones Latinae selectae, I–III. Berolini 1891–
ACI	L'Antiquité Classique, Bruxelles 1932–	<i>Devijver</i> 1976–87	<i>H. Devijver</i> : Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, I. (1976), II. (1977), III. (1980), IV. (1987), Leiden
A. E.	L'Année Épigraphiques Supplement annuel à la Revue Archéologique, Paris 1888–		
AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest 1869–	<i>Dobó</i> 1975	<i>A. Dobó</i> : Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ⁴ Budapestini 1975.
AJJ	Antike Inschriften aus Jugoslawien, bearbeitet von <i>V. Hoffiller</i> und <i>B. Saria</i> , Zagreb 1938	<i>Dobson</i> 1965	<i>B. Dobson</i> : The Praefectus fabrum in the Early Principat (Britain and Rome, Kendal 1965, 61sk.)
<i>Alföldy</i> 1968	<i>G. Alföldy</i> : Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior (ES 6), Düsseldorf 1968	<i>Dobson</i> 1978	<i>B. Dobson</i> : Die Primipilares, Köln 1978
<i>Alföldy</i> 1969	<i>G. Alföldy</i> : Epigraphica Norica (ES 8), 1–34. Düsseldorf 1969	<i>Domaszewski–Dobson</i> 1967	<i>A. v. Domaszewski</i> : Rangordnung des römischen Heeres, Bonn 1908. 2. Aufl. von <i>B. Dobson</i> , Köln 1967
<i>Alföldy</i> 1977	<i>G. Alföldy</i> : Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen, Bonn 1977		
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj 1964–	ES	Epigraphische Studien, Köln. Graz (Düsseldorf, Bonn) 1967–
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Berlin–New–York)	<i>Fitz</i> 1962	<i>J. Fitz</i> : A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus, AAH 14 (1962), 25.
AT	Antik Tanulmányok. Studia Antiqua, Budapest 1954–	<i>Fitz</i> 1983	<i>J. Fitz</i> : Honorific Titles of Roman military Units in the 3rd C. Budapest–Bonn 1983
<i>Beneš</i> 1978	<i>J. Beneš</i> : Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia, Praha 1978	<i>Frere</i> 1977	<i>S. Frere</i> : Britannia, ³ London 1977
BHAC	Bonner Historia-Augusta-Colloquium, Antiquitas. Reihe 4. 1963	<i>Grosso</i> 1964	<i>F. Grosso</i> : La lotta politica al tempo di Commodo, Torino 1964
<i>Birley</i> 1981	<i>A.R. Birley</i> : The Fasti of Roman Britain, Oxford 1981	<i>Huelsen</i> 1907	Ausonia. Rivista della Società Italiana di Archeologia e Storia dell'Arte (Roma)
<i>E. Birley</i> 1953	<i>E. Birley</i> : Roman Britain and the Roman Army, Kendal 1953	<i>Hasebroek</i> 1921	Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus, Heidelberg 1921
<i>E. Birley</i> 1988	<i>E. Birley</i> : The Roman Army. Papers 1929–1986. Amsterdam 1988		
BJ	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, 1972–	IGR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes ... collectae et editae sub cura <i>R. Cagnat</i> , 3 vol. Paris 1905–1921
BpTört	Budapest Története	ILA	Inscriptions latines d'Afrique, par <i>R. Cagnat</i> et <i>A. Merlin</i> , Paris 1923
BpR	Budapest Régiségei, Budapest 1889–	ILJ	Inscriptiones Latinae in Jugoslavia repertae ... per <i>A. et J. Šašel</i> , Ljubljana I. (1963), II. (1978), III. (1986)
<i>Cichorius</i> 1894	<i>C. Cichorius</i> : PWRE I (1894), s. v. <i>Ala</i> , 122sk.	ILTun	Inscriptions latines de Tunisie par <i>A. Merlin</i> , Paris 1944.
<i>Cichorius</i> 1904	<i>C. Cichorius</i> : PWRE IV (1904), s. v. <i>Cohors</i> , 231sk.	IPSS	Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovaca Transdanubia-
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. I–XVI. Berolini 1871–		
CRAI	Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)		

- na Asservatae, per *J. Češka-R. Hošek* Brno 1967
- ISM Inscriptiile din Scythia Minor, vol. V. ed. *E. Doroşiu Boilă*, Bucureşti 1980
- Jarrett* 1972 *M.G. Jarrett: An Album of the Equestrians from North Africa in the Emperor's Service*, ES 9 (1972), 146sk.
- JÖAI Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien 1989
- JRS The Journal of Roman Studies (London)
- Kajanto* 1965 *J. Kajanto: The Latin Cognomina*, Helsinki 1965
- Klio Klio. Beiträge zur Alten Geschichte (Berlin)
- Kubitschek* 1889 (1972) *W. Kubitschek: Imperium Romanum tributim descriptum*, Praha 1889, edizione anastatica Roma 1972
- LF Listy Filologické, N. S. 11. Praha 1953
- Maxfield* 1981 *V. A. Maxfield: The military Decorations of the Roman Army*, London 1981
- Mócsy* 1962 *A. Mócsy: PWRE Suppl. IX. (1962)*, s. v. Pannonia, 515.
- Mócsy* 1983 *A. Mócsy: Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae (Diss. Pann. III. 1.)*, Budapest 1983
- Nagy* 1962 *T. Nagy: Buda régészeti emlékei. II. Római kor. Budapest Műemlékei, II. Budapest 1962*, 34–63, 91–108
- Nagy* 1965 *T. Nagy: Die Inschrift des Legionspräfekten P. Ael. Aelianus aus Ulcisia castra*, Klio. 46 (1965), 339–350
- Nagy* 1968 *T. Nagy: Die Auszeichnungen des P. Besius Betuinianus und das Problem der Dona Militaria zu Trajans Zeitalter*, Acta Antiqua 16 (1968) 289–295
- Not.d.Sc Notitia dei Scavi
- Pflaum* 1960–61, 1982 *H.-G. Pflaum: Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. I–III. Paris 1960–1961. Supplément, Paris 1982*
- Pflaum* 1978, 1981 *H.-G. Pflaum: Scripta varia, I–II. Paris 1978, 1981*
- PIR² Prosopographia Imperii Romani saec. I., II., III. Pars I–III. Berolini et Lipsiae 1933–1943. Pars IV–V. 3. Berolini 1952–1987. Iteratis curis ediderunt *E. Groag, A. Stein, L. Petersen*
- PWRE Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894–1978
- RP Revue Préhistorique (Paris)
- RIB The Roman Inscriptions of Britain, by *R. G. Collingwood* and *R. P. Wright*, Oxford 1965
- Ritterling* 1924–25 *E. Ritterling: PWRE XII. 1 (1924), 2 (1925)*, s. v. Legio. 1211sk., 1329 sk.
- RIU Die Römischen Inschriften Ungarns (Budapest)
- Roldan Hervás* 1974 *J. M. Roldan Hervás: Hispania y el Ejército Romano*, Salamanca 1974
- RMD Roman Military Diplomas, I (1954–77), II (1978 to 1984) by *Margaret M. Roxan*, London 1979, ill. 1985
- Saxer* 1967 *R. Saxer: Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian (ES 1)*, Köln–Graz 1967
- A. Stein* 1927 *A. Stein: Der römische Ritterstand*, München 1927
- E. Stein* 1932 (1965) *E. Stein: Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932. Nachdruck Amsterdam 1965
- Schulze* 1933 *W. Schulze: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1933
- Strobel* 1984 *K. Strobel: Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn 1984
- Syme* 1979–1988 *R. Syme: Roman Papers, I–V. Oxford 1979–1988*
- TIR Tabula Imperii Romani. L 34. Budapest 1968
- Thomasson* 1984 *B. E. Thomasson: Laterculi praesidium, I. Gothoburgi* 1984
- ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)
- Wagner* 1938 *W. Wagner: Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938

Jegyzetek

1. *Aur. Vict., Caes.* 33, 34. Cf. 37,6. A keltezésre *T. Nagy*: *Klio* 46 (1965), 340, *L. De Blois*: *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden 1976, 39 valószínűleg helyesen számol azzal, hogy a *tribunus laticlavii* posztjának megszűnése után a lovagrendű *tribuni* számát megemelték.
2. Nem vettük fel ezek közé a sufetulai *L. Pompeius* [—] *Jianus tribunus sexmestris* személyét (*ILA* 138), aki a lovagrendű *militia*-nak még csak várományosa volt. Továbbá ugyancsak figyelmen kívül hagyta *T. Flavius Victor, a.v.l.* és *Priscianus o(ptio) trib(uni)* személyeit (*C III* 3426, illetve *A.E.* 1969/70, 371.).
3. Ehhez felhasználtuk a *Devijver*: 1980 1240 sk. regisztrált adatokat, melyek közül azonban nem vehettük figyelembe a *legio X Gemina* kötelékéből a következőket: *C* 191 és 204 (a *legio* sorszáma, illetve neve kitörött), *F* 4 (ezt már *Ritterling*: *Legio*, 1687 kétségesnek ítélte), *T* 47 (ez egy *larissimus i(uvenis)*, tehát *tribunus laticlavii*. *Fitz*: 181, 1. jz.). *Inc.* 25bis és 94 (mindkettő *tribunus laticlavii*). *Inc.* 209 és 254 (a *legio* nevének kiegészítése teljesen bizonytalan). Az utóbbira *Birley* 1988, 363. — A *legio XIII Gemina* kötelékéből ugyancsak eltekintettünk az alábbiaktól: *A* 139 (*p.p. iterum* volt. *Dobson* 1978, Nr. 75). *F* 70, *S* 78, *V* 80 (mindhárom *leg. leg. XIII Gem.*) *Inc.* 25bis (*tribunus laticlavii*).
4. Az ugyancsak i. sz. 68-ban Galbától Hispaniában felállított *legio VII Gemina* kötelékéből nemrég 16 lovagrendű *tribunus* pályafutásáról adhattak számot. *PFLAUM*: *Scripta* II. 394 sk.

I.

1. C. Mulvius Ofillius Restitutus

1. *Devijver*: 1977 M 71.
2. *Dobson*: 1965. 75–76 mindössze két példát tud idézni a *tres militiae* és utána a *praef. fabrum* tisztségének egy alkalommal történt betöltésére. Ezek közül az elsőnél (*C* V 2841) a három tiszti poszt betöltése előtt azonban hiányoznak a municipiális tisztségek, míg a másodiknál (*D* 2741) ezek a *praefectura fabrum* után következnek.
3. *L. erre pl. PWRE* II (1896), s.v. *Augustales*, 2350 és *K. Latte*: *Römische Religionsgesch.*² München 1967, 307 sk.
4. *CIL* XVI 48, Cf. 69 (a.122). *A. Donati*: op. cit., 74. A saloni felirat (*CIL* III 2049), amelyben már ugyancsak a rövidített csapatnév szerepel *Devijver*: *PME* 1977 S 43 szerint még 1. századi. E keltezés indokait azonban nem ismerjük. A korábbi irodalom e sírfelirat keltezésétől eltekintett. *Cichorius*: 1904, 317. *J. J. Wilkes*: *Dalmatia*, London 1969, 325. *IDEM*: *Adriatica*, Zagreb 1970, 537 és 550, Nr. 35.
5. *Plin*: *N.h.* 4, 106: *...Morini ora Marsacis iuncti pago qui Gesoriacus (lectio vulgata: Cersiacus!) voca-*

tur... E szöveghelyhez l. *R. Delmaire*: *Latomus*, 33 (1975), 265 sk.

6. A *legio* Britanniában elhunyt katonái sírfelirataiban kivétel nélkül a *LEG II AD P F* csapatnév olvasható: *RIB* 157 (Bath), 253, 258 (Lindum), 475–485 (Deva). A legkorábbi dunamenti felirataiban viszont egyöntetűen csak *LEG II AD*. Ilyen értelemben idézhetjük a budai Vigadó alapozásánál előkerült 3 legiós-sírkövet (*CIL* III 14349^{2,4,9}), azután *Tarrutenius Paternus* óbudai és a *Sirmiumban* elhunyt *centurio* sírköveit (*CIL* III 3565, illetve 10224).
7. *Circhorius*: 1894, 1240. *Wagner*: 1938, 33. Cf. *Benesch*: 1978, 8.
8. Ennek megítélésénél is figyelmet érdemel, hogy amíg a katonai diplomák csapatlistái Traianustól kezdve Antoninus Pius uralkodásáig bezárólag teljes nevén regisztrálják a lovascsapatot [*CIL* XVI 45 (a.99), 50 (a.105), 58 (ante 114), 78 (a.134), *RMD* 50 (ca 157)], addig a kőfeliratok Traianus uralkodásától kezdve elhagyják e csapat nevéből a *Vespasiana* császárjelzőt [*D* 1352 (ante 114), *IGR* III 777 (Antoninus Pius uralkodása éveiből), *D* 7184 (2. sz. vége), *C* III 7512 (2. sz. második fele–3. sz. eleje), *ISM* 218 (Caracalla uralkodása idejéből), *D* 2189 (a.241)]. A tuniszi Acholla lelhelyű töredék (*A.E.* 1949, 37), amelyen az ...] *VESP* [...] figyelembevételével még a teljes csapatnév állott, így minden valószínűség szerint a 2. sz. első évtizedénél későbbi időre nem keltezhető. Dolgozatunk III. részében érveket hozunk fel emellett, hogy e kömléken a következő, ugyancsak töredékesen megmaradt ...] *TRIC P F* csapatnév nem a *legio VI Victrix P. F.*, hanem a *legio II Adiutrix P.F.* nevére egészíthető ki.

2. P. Clodius Sura

1. Ezek sorában egyedül a *tribunus legionis* poszt számított a lovagrendű tiszti pálya egyik lépcsőfokának. A *quaestorius* Sura mindjárt közvetlenül a *militia secunda* egyik tisztségét foglalta el a megelőző *praefectus cohortis* poszt átugrásával, ami azonban a 2. sz.-ban sem volt ritka, különösen a municipális arisztokrácia viszonylatában. *L. erre Birley*: 1953, 138 sk. Az említett réteg számszerűen (88 példa) mindjárt a senator-curatorok (112 példa) után következett. *Fr. Jacques*: *Les curateurs des cités dans l'Occident romain de Trajan à Gallien* (Études prosopographiques, 5), Paris, 1983.
2. *Devijver*: 1976 C 206. Sura tribunusi szolgálatának idejét ha még elég tág időkeretben is (Zeit Traians), de lényegében már *Ritterling* 1925, 1453 helyesen határozta meg.
3. *R. Duthoy*: *Ancient Society*, 10 (1979), 194. *W. Eck*: *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, (Vestigia 28), München 1979,

242. *G. Camodeca*: ANRW II. 13 (1980), 522. *Fr. Jacques*: 71 sk.
4. Példa van azonban arra, hogy a 115/116. években megkezdett curatorság átnyúlott Hadrianus uralkodása idejére. *D 5502. A respublica Bovillensium* egyik lovagrendű curatora pedig igazolt a 157. és a 158. évekre: *D 6190*.
 5. L. erre vonatkozólag *T. Nagy*: BpTört I². (1975), 179, 68. jz. Ehhez még hozzáfűznénk, hogy a 105. évi helyőrségváltás mellett felhozott érv, miszerint a *legio II Adiutrix* egyik veteranusát földjuttatással a Traianustól alapított Poetovióba telepítették, egyáltalában nem szólhat a 105. év mellett. Épp ellenkezőleg. A hivatkozott feliratban (*H-S 373*) megnevezett *veteranus, deduct(us) (in) c(oloni-am) U(lpian) T(raianam) P(oetoviensem) mission(e) agr(aria) (secunda)* ugyanis kétségkívül egyike volt azoknak a veteranusoknak, akik *Hygin: Grom.*, 121 hitelt érdemlő szöveghelye szerint *in Pannonia...ex voluntate et liberalitate imperatoris Traiani Aug(usti) Germanici* részesültek a *missione agraria* összekapcsolt telepítésében. Az idézett szöveghelyen Traianus titulaturájából hiányik még a *Dacicus* győzelmi jelző, ami egyértelműen utal arra, hogy a szóbanforgó legalább kétütemű veteranustelepítésre még 102 előtt, minden valószínűség szerint a 98/99-es években került sor, amikor Traianus a közép-dunai tartományokban időzve az itteni haderőt egyrészt a szolgálati éveiket letöltött katonák leszerelésével, másrészt újoncozással a közeljövő hadműveleteire ütőképessé kívánta tenni.
 6. Amennyiben a *legio II Adiutrix* részt vett a parthus háborúban, aminek igazolásául a szíriai (és nem az egyiptomi) Alexandriában elhunyt *T. Plotius Pampilus* aquincumi epitaphiumára (*A.E. 1936, 163*) szokás hivatkozni (*Mócsy*: 1962, 616) – újában ezt megtoldva még egy seleukiai sírkőtöredékkel (*A.E. 1977, 820 Strobel*: 1984, 88), amely azonban fogalmazását tekintve (*D M* és *qui vixit*) jóval későbbinek ítéltető – úgy a *legio 118* első felében térhetett vissza Aquincumba. *V. Hadr.*, 6,6: *Hadrianus 118 elején még Kis- Ázsiában „audito tumultu Sarmatarum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petit s miután személyes diplomáciával sikerült a rhoxolánokat a békés viszony helyreállítására szorítani (V. Hadr., 6,8), még ez év júniusában ünnepélyesen bevonult Rómába (a dátumra l. W. Weber: Untersuchungen zur Gesch. des Kaisers Hadrian, Leipzig 1907, repr. Hildesheim 1972, 70), a szarmaták megbüntetését, amelyben bizonyára már a legio II Adiutrix is részt vett, a 94sk. évi legiós tribunussága idején megismert Q. Marcius Turbo hadműveleteire bízva.*
 7. *D. Protase*: AMN 4 (1969), 47 sk. *Strobel*: 1984, 89.
 8. *A.E.* 1939, 81, illetve *D 6998*.

3. T. Furius Victorinus

1. Minthogy Antoninus Pius uralkodása utolsó évében (160/161 márc. 7) Victorinus már az egyik

- praefectus praetorio* volt (*V. Anton. Pii*: 8,8 – a két *praefecti praetorio* családneveinek felcserélésével) és ugyancsak ezen életrajz szerint (c. 10,6) Antoninus Pius *praefectos suos...consularibus ornamentis donavit*, a fentebbi felirat 2. sorába *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* nevei után értelemszerűen odakívánkozna: *item divi Antonini Pii*.
2. Az *ab iisd(em) donato* volna pontos (*D.1326*). Az ugyancsak *consularibus ornamentis honoratus M. Bassaeus Rufus*, mint praef. praetorio *ob victoriam Germanicam et Sarmaticam Antonini et Commodi Augustorum* nem vitathatóan 3 *corona*, és 4-4 *hasta pura*, illetve *vexillum obsidionale* kitüntetésben részesült, úgyhogy Victorinus feliratában a *dona militaria* Huebnertől javasolt kiegészítése meggyőzőnek ítéltető. Még némi kétséggel *Maxfield*: *Decorations*, 84 és 206.
3. Ligorius kézírataiban: PRAEF.VRB. Erre hivatkozva *Pflaum*: *Carrières*, Nr. 139 és *Devijver*: 1976, F 100 a *praefecto annonae Urbis* kiegészítést javasolták. *Furius Victorinus* pályafutása a ravennai, majd a misenumi flottaparancsnokság után – mint azt már *Ch. Huelsen* megfigyelte – azonban teljesen azonos *M. Bassaeus Rufus* előmenetelével, aki az *a rationibus* poszt után és az egyiptomi praefectura előtt a *vigiles*-től tiszteletére állított ostiai felirat (*CIL XIV 4500*) tanúsága szerint kétségkívül *praefectus vigilum* volt (Cf. *PIR*² B 69). Ugyanennek a tisztségnek betöltése az *a rationibus* feladatkör abszolválása után és az egyiptomi praefectura előtt így *Furius Victorinus* cursusában is egészen kézenfekvő.
4. Igen vitatott szöveghely *Huelsen* 1907, majd utána *H. Dessau*: Nr. 9002 és *M. Bang* (in *CIL VI*), valamint *A. Stein* *PWRE* 7 (1912), s.v. *Furius*, 369 sk. Nr. 95: *Hispaniae c(erioris)*, [*proc(uratori) XL] Gall(iarum)* kiegészítést részesítették előnyben. A későbbiekben *A. Stein* in: *PIR*² F 584, utalva *Q. Petronius Modestus* pályafutására, aki a 97 és 102 közötti években *pr[oc.] provin[c(iae) His]paniae [ci]ter(ioris) Asturiae et Callaeciarum* volt (*D 1379*), a *Hispaniae [ci]t. [Asturiae et] Call(aeciae)* kiegészítést javasolta. Majd *E. Birley* közlése nyomán *Pflaum*: *Carrières*, Nr. 139 bemutatott egy galatai görög nyelvű feliratot, amelyet barátjának és jötevőjének, *T. Furius Victorinus* itteni procuratornak állított egy bizonyos *Ael. Proculianus Menodorus*. E felirat valóban alig hagyhat kétséget afelől, hogy *Victorinus* procuratori pályafutását Galatia tartományban kezdte meg és ró mavárosi felirata *et Gal(atiae)* egészíthető ki. Nincs viszont tudomásunk arról, hogy később *H.-G. Pflaum* miért revideálta álláspontját és a halála után megjelent posthumus művében (1982, Suppl. p. 61) – felújítva *A. Stein* fentiekben közölt javaslatát – miért *proc. Asturiae et Callaeciae* szöveggel regisztrálta *Victorinus* első procuratori tisztségét.
5. *Ligorius* kéziratosságot hagyományozásában (=centurio), amit *A. Domaszewski* javaslatára *Huelsen* és őt követve *A. Steinig* bezárólag a későbbi irodalom *trib(uno)* javított.

6. A felirat emez utolsó sorát, amely Ligorius turini kéziratában *Huelsen* 1907 p. 70 közlése szerint a következő, valóban igen vitatható szövegezésben olvasható: VICARIO PRAEFECTI PRAETORIO IVR. DIC. MAGIST. MILIT. OB. MER. E. D. D., *Huelsen* 1907 p. 71 olvasható kritikai megjegyzéseit követve a későbbi irodalom kivétel nélkül elhagyta. *Ligorius* itt valójában a 4–5. századok terminológiájával (*vicarius*, *magister militum*) komponálta vagy egészítette ki az utolsó sor első részét, ahol a lovagrendű *militia* előtt talán egy municipiális tisztség, pl. *praef. iure dicundo* (l. erre *Sacher PWRE* 22 (1954), 2390 sk.) említése, de semmiképp sem a *primipilaris* megjelölése (*Huelsen*) állhatott, utána pedig a feliratot állítók megnevezése. Az erre utaló záró szövegrész: MILIT. OB. MER. E. D. D. ellen viszont aligha emelhető kifogás, minthogy ez jól kiegészíthető, illetve feloldható a: *tribuni] milit(um) (sc.cohortium praetorianum) ob mer(ita) e(ius) d(ant) d(edicant)* szövegre. A feliratot ezek szerint a praetorius cohorsok tribunusai állították, minden bizonnyal a Marcus Aureliustól és Lucius Verustól a parthusok elleni hadművelet sikeres befejezését ünneplő rómvárosi győzelmi menet (*triumphus*: 166 okt. 2) után és pedig minden valószínűség szerint a *castra praetoria* területén, amit a felirat lelhelyeként egyik változatában meg is ad Ligorius.
7. *G. Bastianini*: ZPE 17 (1975), 294 és 324.
8. *V. Marci.*, 14,5 s hozzá *T. Nagy*: 1962 42 és 95, 124. jz.
9. Ezeket részletesen megtárgyalta *Pflaum*: 1960 61, 1982, Nr. 139. L. azonban, amit ehhez a fentebbi 4. jz.-ben hozzáfűztünk.
10. *Ritterling*: 1925, 1453. *Devijver*: 1976, F 100.
11. *E. Birley*: JRS 32 (1942), 139. Britanniában a 2. sz. első felében állomásozott ugyan egy *cohors III Bracaraugustanorum* nevű alakulat is (*CIL* XVI 48, 69, 70, 93) és korábban ennek parancsnokaként ítélték meg Victorinust. De ez esetben a tiszteletére emelt feliratban a *cursus honorum* e csapat nevét *coh. Bracaraugustanorum*, nem pedig *coh. Bracarum* rövidítene.
12. A 133. júl. 2-án kiállított szamosújvári (Gherla) katonai diploma (*RMD* 35) már e tartomány seregében említi e csapatot, amely a szarmaták elleni 118/19. évi hadművelet során hagyta el Alsó-Pannoniát. Történetére l. pl. *V. Wollmann*: *Germania*, 53 (1975), 167, *Beneš* 1978, 13.
13. L. Calpurnius Honoratus ugyanezen csapatot legkésőbb 110 közepétől ca 114 közepéig legalább 4 évig vezette. *CIL* XVI 164 + 61. Victorinus ezt követő galatai procuratorságának keltezésével, „vers 142” (*Pflaum*: 1966–61, 1987. p. 1075) egyetérthetünk.
14. *Schulze* 1933. 424.
15. Italiából még Ostia (*CIL* XIV p. 4. *R. Meiggs*: *Roman Ostia*,² Oxford 1973, repr. 1985, 190), Fundi (*D* 4850⁶) és Puteoli (*Kubitschek*: 1972. 28) volna fgyelembé vehető.

4. L. Varius Quintianus

1. A betűvéső kihagyta *Variae* L. f. után az asszony utónevét, valamint férje elő- és családnevét, úgyhogy az 1. sor: *Variae* L. f. [*Gestianae*, L. *Calidi* L. f.] *Stel. Nigrini* etc. egészíthető ki. Az asszony utóneve *hapax*. *Kajanto* 1965, 352.
2. *Devijver*: 1977 V 53: ?II. s. De I.u.o.C 50. A korábbi irodalom, *Ritterling*: *Legio*, 1454 és *Hanslik PWRE* VIII A (1958), s.v. Varius, 410, Nr. 17 nem ad keltezést.
3. L. amit erről legutóbb *Gymnasium*, 87 (1980), 121sk. megjegyeztünk.
4. E senatorok itteni hivatalviselése időtartamára *Alföldy* 1977, 268sk. összeállított listát vettük alapul. Iallius Bassus esetében azonban az alsópannoniai helytartóság megkezdését legalább egy hivatali évvel korábbra tesszük, amit az AÉ-ben megjelenő, sajtó alatt levő dolgozatunkban indokolunk. C. Vettius Sabinianus felsópannoniai legatíójára l. ugyancsak fejtegetésünket: AÉ 110 (1983), 195sk.
5. *Alföldy* 1977, 147.
6. *Kubitschek*: 1972. 114sq., 271 + *D* 1901.
7. *G. Alföldy*: Die Legionslegaten d. röm. Rheinarmeen (ES 3 1967), 28 és *Konsulat*, 312 olvasható érvei a délgalliai *Baeterrae* (Béziers) mellett, még ha el is fogadjuk a *D* 1094 és 1110 feliratok összetartozását, nem hatnak meggyőzően. Cf. *R. Syme*: *Historia*, 14 (1965), 360: „M. Pontius Laelianus, with the tribe *Pupinia* is patently Italian: his town defies precision.”

5. P. Cominius Clemens

1. E kiegészítés mellett szólnak a 2–3. számú feliratok.
2. A cohors *Dacia Porolissensis* auxiliaris seregéhez tartozását legkorábban a 154 szept. 27-én kiállított katonai diploma (*RMD* 47) igazolja. E diploma keltezésére l. *M. Roxan*: uo., 6. jz. Vö. még *Birley* 1981, 127. *L. Vidman*: FO² 1982, 134. Porolissum táborhelyét a 110-es években még a *cohors I Brittonum milliaria* tartotta megszállva, amint erre a 110 júl. 2-án kiállított porolissumi diploma (*CIL* XVI 163) lelhelye is elég világosan utal. Közvetve vagy közvetlenül ezt az alakulatot válthatta fel talán már Hadrianus, de legkésőbb Antoninus Pius uralkodása éveiben a *cohors V Lingonum*, amely azután egészen Philippus Arabs uralkodása idejéig kimutatható Porolissumban. *Beneš*: 1978, 42sk. *E. Tóth*: Porolissum (RFüz. 2. sor. 19), 1978, 17sk. Nem érthetünk egyet azzal, hogy a *cohors V Lingonum* már 110-től Porolissumban állomásozott. *N. Gudea*: Porolissum, București 1986, 55.
3. *CIL* III 3473. A.E. 1962, 118. Mindkét felirat a legio keletre vezénylése előtti időre, Ti. Haterius Saturninus első hivatali évére, 161/2. keltezhető.
4. A 3 felsópannoniai legio különítménye viszont a *legio X Gemina* legatusa, P. Iulius Geminus Marcianus vezetésével került a keleti hadszíntérre. *D* 1102. *Saxer*: 1967, 33.
5. L. erre *T. Nagy*: (1968), 299sk. *Maxfield*: 1981, 178.

6. Stein: 1932 (1963), 132sk. H.-J. Kellner: BVbl. 36 (1971), 213.
7. Cominius Clemens procuratori pályafutására I. Pflaum 1982, Nr. 184. Cf. Devijver: 1976 C 222.

6. M. Rossius Vitulus

1. Pflaum: 1960–61, 1982, Nr. 224, p. 597 helyesbítése a kiadóktól javasolt *pro(vinciae) [Af(ricae) ad du-cena...* helyett.
2. A kövön: GENTI·SONSORVM. Helyesbítette R. Ritterling: Germania, 1 (1917), 132.
3. Ezeket azonban mint nem Bulla Regia szülöttje, *aligha ante militias* (Devijver: 1977 R 11), hanem a két egymást követő africai procuratorság után nyerhette el.
4. Hasebroek: 1921, 18 és 190 javasolt napra kelte-zése (május 1.–június 9.) nem helytálló. A. Birley: Septimius Severus, London 1971, 166. T. Nagy: AÉ, 110 (1983), 198.
5. A procuratori pályafutásra I. Pflaum: Carrières, Nr. 224.
6. A Savaria-Aquincum útvonalon a Caesarius, illetve Florianus utónevekből (Kajanto, 1965, 178 és 234) képzett *Caesariana* és *Floriana* nevű helységek között az *It. Ant.* 263,7 említett *Osonibus* helynévre hivatkozva – melyet hazai kutatóink a Fejér-megyei Bodajk vagy Fehérvárcsurgó (A. Graf: Übersicht d. antiken Geographie von Pannonien, Bpest 1936, 30. J. Fitz: Fejér megye története, I Székesfehérvár, 1970, 189), illetve a Veszprém megyei Várpalota és Öskü közé (Simonyi D.: AT 1963, 55) lokalizálnak – elsőnek K. Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde, II. Berlin 1887, 326 gondolt arra, hogy az *Osi* nép jelentős részét, épp-úgy, mint a cotinusokat betelepítették és az *Osonibus* helynév ennek emlékét őrizné. Mérlegelte azután ennek lehetőségét, hozzáfűzve, hogy Vitulust ezen *Osi* dedíciói felügyeletével bízhatták meg Ritterling..., 135/2. jz., majd ismételten emellett érvelt J. Dobiáš: The History of the Czechoslovak territory before the appearance of the Slaves, Praha 1964, 384 és 221/223. jz., ahol korábbi közléseire is utal. Efelé hajlott A. Alföldi is: BpTört. I (1942) 722. Az *Osones* helynév származtatása az *Osi* népnévből azonban éppúgy kérdéses, mint a Gorsium–Aquincum útszakaszon fekvő *Iasulones statio* (*It. Ant.* 264, 5-a TIR L 34 (1968), 65 szerint: ?Baracska) nevének származtatása a Dráva-menti *Iasi* néptörzs nevéből. Bár ennek elfogadása esetén érthetővé válna az idehelyezett *Iasi* közül sorozott legiősveteranus(ok) 156. évi feliratállítása.
7. V. Comm. 12, 7 és D 1420.
8. D 1574 és V. Comm., 12, 8.
9. H. Nesselhauf: Die V. Comm. und die Acta Urbis, BHAC 1964/65 (1966), 127sk. R. Syme: Emperors and biography, Oxford, 1971, 117.
10. Ennek lehetőségét Hasebroek 1921, 29, 5. jz. vetette fel, majd J. Fitz: AAH 1962, 87sk. igyekezett valószínűsíteni. Ezzel szemben már korábban állást foglaltunk (Nagy T. 1962, 98, 214. jz.) és részletekbe menő cáfolatát tette közzé Grosso 1964, 491sk., akivel azonban nem érthetünk egyet abban, hogy a torcellói feliratban említett *expeditio Germanica tertia* mint már J. M. Heer: Der historische Wert d. V. Commodi, 1904, 11sk. javasolta – a 186-ban felszámolt *bellum desertorum*-mal azonosítható. Szerintünk ez a 188 tavaszán tervbe vett, de meg nem valósult császári hadmenet Pannónia északi szomszédságára irányult.
11. Korábban még ellenpéldaként lehetett hivatkozni C. Bruttius Praesens volcei feliratára, amelyet a CIL X 408 és utána D 1117 a [*donis militaribus donato*] | *ab imp. Divo Antonino P[ro]fio* – szövegre egészített ki s amely még így olvasható P. Steiner: Die dona militaria, BJ 114/115 (1906), 64, Nr. 117, valamint W. Hüttl: Antoninus Pius, II. Prag 1933, 271 munkáiban. E kiegészítés helyett azonban már Ritterling: 1925, 1524 az *adlectio inter patricios* említésére gondolt, ami azután [*ad(ecto) inter patricios*] kiegészítéssel általános elfogadásra talált. Cf. PIR2 B 165 (Groag) Pflaum: Les Sodales Antoniniani de l'époque de Marc-Aurèle, Paris 1966, 37. Alföldy: 1977, 380. Syme: RP III (1984), 1325.
12. C. Cestius Sabinus: CIL XI 6057 V→P. Steiner: 67, Nr. 129 és H. Freis: Die cohortes urbanae, Köln–Graz 1967, 128. Valószínű, hogy Sabinus mint a mauretaniai harcokban különítményével részt vett felsőgermaniai *legio VIII Augusta* centuriója részesült kitüntetésben. Dobson: 1978, 251sk., Nr. 131. – P. Ael. Romanus: CIL VIII 2786→D 2659. Maxfield: 1981, 113.
13. A. E. 1951, 88 és 210. A. G. Jarret–J. C. Mann: BJ 170 (1970), 181.
14. CIL V 7425→D 2720.
15. E jogtudós, majd 178-tól *praef. praetorio* hagyományos Tarrutenius családnevét a 177. évi júl. 6-i császári consiliumról készült jegyzőkönyvben, az ún. *Tabula Banasitana* okmánygyűjteményében résztvevőként olvasható aláírása helyesbítette. A. E. 1971, 534.
16. DIO, 71, 20, 1. T. Nagy 1962, 46. Mócsy 1962, 561. A. Birley: Mark Aurel, München 1968, 375sk.
17. D 2747. Saxer 1967, 42sk., Nr. 74 azonban vitatható keltezéssel (J. 175).
18. CIL III 13 439→D 9122. Revideált olvasatát közölték legutóbb J. Češka–R. Hošek: IPSS Nr. 2.
19. Aur. Vict., Caes. 17,2: *Bello plane impiger; quo in Quados prospere gesto Septembrem (recte: Augustum,* cf. DIO, 72, 15, 3) *mensem Commodum appellaverat. Eutrop., 8, 15: contra Germanos feliciter et ipse pugnavit.* Cf. G. Alföldy: Historia, 20 (1971), 102sk.
20. DIO: 72, 2,4: καὶ τὰ τε φρουρία πάντα τε ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν ὑπὲρ τῆν μεθορίαν τῆν ἀποστεμη-νένων ὄντα ἐξέλιπεν
21. A. Mócsy: Pannonia and Upper Moesia, Boston and London 1974, 57 és 17. jz. nyilvánított véleménye, hogy ti. az *Osi* és pedig Vitulus alatt 180 után is római katonai felügyelet alatt maradtak, minden forrásalapot nélkülöz.

22. *CIL* III 10 256 az általunk ActaArchHung 7 (1956), 60 és 106. jz. javasolt kiegészítéssel, amelyhez l. még *J. Fitz*: AReg 16 (1978), 357.
23. *Pflaum* 1982, 595: „pendant toute la durée de la domination de Commode.”
24. L. a fentebbi, 22. jz.-ben id. munkánkat, a későbbi irodalomból pedig *Grosso* 1964, 497 és *A. Birley*: Septimius Severus, London 1971, 160, 2. jz.
25. A váltás időpontjára l. *M. Th. Rapsaet-Charlier*: ACI. 42 (1973), 700.
26. Perennist 185 áprilisában vagy májusában végezték ki. *Grosso* 1964, 193.
27. A fentiekkel szemben nem hozható fel L. Val. Valerianus pályafutásának hagyományos értelmezése (*J. Fitz*: Les Syriens à Intercisa, Bruxelles 1972, 204 sk. *Pflaum*: Suppl. 75sk.), minthogy e férfiú hármasság tagolású caesareiai feliratában említett cyprusi procuratorság megítélésünk szerint nem a fordított időrendi *cursus militaris*, hanem a megelőző s időrendbe szedett különleges megbízatásokhoz kapcsolódik. A részletekre azonban itt nem térhetünk ki.
28. A *CIL* kötetéből Vitulus és fiain kívül erre mindössze még három előfordulás regisztrálható. 1. *CIL* VI 24692: *Cn. Rossius Augustalis*. – 2. *CIL* IX 424 (Venusia, Regio II.): *M. Rossius Ampliatus* és 3. *CIL* IX 4145 (Aequiculum, Regio IV.): *Rossia, (feminae) l(ibera)*.
29. *Kubitschek* 1972, p. 114sq., 271 + *D* 1901: *...Ius Tif. Pup(inia tribu) Clemens ..Ivir iure dicundo Carsulis (Umbria)*.
30. Talán a poetovioi *Valerii* közvetítésével. Mint *tribunus leg. II. Adiautricis* Vitulus kétségkívül e legio akkori legatusa, M. Val. Maximianus alatt szolgált.
31. *Birley* 1988, 35 megítélése szerint ez „almost certainly.”
32. *J. E. Bogaers*: Actes du IXe Congrès Internat. d'Études sur les frontières romaines, Köln–Wien, Bucureşti, 1974, 450 és 3. jz. Vö.: *Roldan Hervas* 1974, 69.
33. *Cichorius* 1904, 299. *Roldan Hervas* 1974, 68sk., 115sk., 128sk., 149. *Devijver* 1977 R 11.

7. A. Fabius Proculus

1. Helytállóan egészítette ki *Devijver* 1976 F 13, mint-hogy Proculust kétségkívül szülőföldjén temették el; Tusculum polgárai pedig a fentebbi *tribus*-ba tartoztak. *Kubitschek* 1972, 34.
2. Britanniából két feliratos emléke ismert: *RIB* 991 (Newcastle) és 1365 (Denton Hall). E csapat nevére egészítette ki feliratunkat a *CIL*. Ezzel szemben *Cichorius* 1904, 280 az *I Da[masc(enorum)]* kiegészítést javasolta.
3. *Stein* 1965, 185. *G. Alföldy* 1968, 57.
4. *RIB* 832, 850, 810, 847. A korábban *Uxellodum*-mal azonosított Maryport római kori nevére. l. *RIB* p. 270 és *Frere* 1977, 270, 20. jz.
5. *A. E.* 1958, 102. *Frere* 1977, 178, 206.

6. *E. Birley* javaslatára (l. erre most IDEM 1988, 305) *Devijver* 1976 F 13.
7. L. erre a dolgozatunk II. részében mondottakat.
8. *Ritterling* 1925, 1453 nem adott keltezését. *Devijver* 1976–87 szerint 2. századi. *Birley* 1953 szerint Proculus tribunusként akkor szolgálhatott, amikor a *legio II Adiutrix* Aquincumban állomásozott

8. Q. Fabius Commodus

1. A felirat jellemző kis *o* és *v* betűire l. a 164. évre keltezett nádorkerti oltárkő feliratát: *CIL* III 3432→*D* 363 és *R–D* II.t., 11.
2. *Devijver* 1976, F 3.
3. *Kajanto* 1965, 256.
4. *CIL* VIII 3924.
5. L. Ceionius Commodus (*cos.a.78*)→L. Ceionius Commodus (*cos.a.106*)→L. Ceionius Commodus (*cos.a.136*, majd az *adoptio* után: L. Ael. Caesar)→L. Ceionius Commodus (a kétszeri *adoptio* után L. Ael. Verus Aurelianus, 161-től Marcus Aurelius uralkodótársa). *PIR*² C 603–606. *Syme* RP I. 325sk. Megjegyeznénk, hogy Marcus a 161 augusztusában született fiának, Commodusnak L. Verus felé tett gesztusként adhatta e nevet.
6. *CIL* V 719 (Tergeste). 1052b, 37; 8252 (Aquileia). 4198 (Brixia). Cf. 8110, 49 (Patavium). *A. E.* 1978, 350 (Istria), 1981, 455 (Altinum).
7. *Tac.*, Hist. 3.74. *Suet.*, Dom. 5.
8. L. pl. *CIL* V 8795 (Ceneta), XI 4639 (Tuder). A 7. jz.-ben már idézettekén kívül Horatius, Statius, Valerius Maximus *Iuppiter Custos*-t említő adataira l. *Th. l. L.* IV. 1576sq.
9. IDEM: Les cultes païennes dans l'empire romain, I. Paris 1907, 196. A *CIL* II., III., VII., VIII., XII. és XIII. kötetében erre Fabius Commodus aquincumi feliratán kívül valóban nem is található példa.
10. *A. E.* 1968, 229.
11. *Recte Pflaum* 1982, Nr. 276, p. 735.
12. Kitérő párhuzamként szolgálhat erre az umbriai Tuder városa tanácsától IOVI CVSTODI állított felirat (*D* 3001) abból az alkalomból, hogy sikerült e város egyik *servus publicus*-ának személyüket a *Diis Inferis* ajánló defixió tábláit megsemmisíteni.
13. *K. Szirmai*: Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart 1986, 427.
14. *Kocsis L.* szíves közlése szerint a *tribunus laticlavus* általa feltárt lakóépületének udvarrészén is előkerült egy *IOM* dedikált oltárkő.

II.

1. A keltezésre l. pl. *A. N. Sherwin-White*: The Roman Citizenship, Oxford 1939, 84.
2. C. Stremponius Bassus egyező municipiális *cursus*-a ugyancsak Grumentumból: *D* 6451.
3. *D* 4910, 6715. Az itteni *praef. i. d.* tisztségre l. pl. *Sanders*: RE 22 (1954), 2390sk. A városi szervezet-

- re pedig legutóbb *A. Garzetti*: Brixiana, Brescia 1973, 19sk.
4. Erre a *legio II Adiutrix* tribunusai közül egyedül még csak a viennai D. Iul. Capito személyét idézhetjük ugyancsak Traianus uralkodása éveiből. *D* 6997. Az ilyen csupán egyetlen egy tiszti posztot betöltő szolgálat megítélésére *Birley* 1988, 151, 155.
 5. *A. E.* 1949, 37. E *cursus militaris* kiértékelését dolgozatunk III. részében adjuk. A publikáción kívül a korábbi véleményekre *Jarrett* 1972, Nr. 147 és *Devijver* 1977, I. 149.
 6. *CIL* III 5004. *E. Weber*: Die römerzeitl. Inschriften d. Steiermark., Graz 1969, 264. A felirat eltérő kiegészítését javasolta *G. Alföldy* (1969), 26sk., Nr. 37. E vitatott kérdést részletesen megtárgyaljuk dolgozatunk III. részében.
 7. A *legio II Adiutrix* vonatkozásában a *natalis aquilae*: i. sz. 70, márc 7 (*Ritterling*: *Legio*, 1439), míg az *ala I Vespasiana Dardanoraum* megszervezése ugyancsak a 70-es évek elejére, a 99. aug. 14-i katonai diploma (*CIL* XVI 45) figyelembevételével majdnem bizonyos, hogy még 75 előtt történt.
 8. *D* 2734 és fentebb, 29. l.
 9. L. erre fentebb, 5. jz.
 10. *Birley* 1953, 147; 1988, 159sk.
 11. Amint ezt elsőként a BpR 19 (1959) 33 felvetettük. Az *A. E.* 1960, 381 regisztrálva e dolgozatunk eredményeit sajtóhibával (*Labinienus*) közölte a helytartó utónevét.
 12. *M. Iallius Bassus* majdnem bizonyos, hogy 156 előtt került Alsó Pannonia élére mint helytartó, amint ezt az AÉrt soron következő, sajtó alatti számában megjelenő dolgozatunkban kifejthetjük.
 13. L. erre a *Birley* 1981, 222sk. összeállított listát.
 14. *ILJ* 1064. Részletesen megtárgyaljuk e feliratot dolgozatunk III. részében.
 15. A feltételesen emez évtized második felébe helyezett L. Cornelius Latinianus-ra l. fentebb, 11. jz.
 16. *G. Alföldy* 1977, 268sk.
 17. A *legio II Adiutrix* tribunusai közül erre egyedül a noricumai T. Attius Tutor szolgálat egy példát: *D* 2734.
 18. *A. E.* 1932, 34 (*P. Messius Saturninus*). 1939, 81 (*M. Vettius Latro*). 1949, 37 (*Ignotus*). 1964, 225. (*L. Claudius Honoratus*).
 19. *CIL* III 5044 (*Ignotus*). *D* 2734 (*T. Attius Tutor*).
 20. *D* 6987 (*D. Iulius Capito*).
 21. *D* 4044 (*C. Iulius Artemo*).
 22. *A. E.* 1915, 46 (*L. Crepereius Paulus*).
 23. *CIL* III 3434 (*L. Aemilius Optatus*). *ILJ* 1064 (*Antius Antoninus*).
 24. *A. E.* 1948, 86 (*C. Oppius Ingenuus*).
 25. *ILA* 138 (*L. Pompeius [...]ianus*).
 26. *C. Valerius Papirianus*. Közöletlen felirata említi szülővárosa nevét.
 27. *CIL* III 10 208 (*Aurelius Ianuarius*).
 28. *Domaszewski*: RO² 134. A kérdésre legutóbb *Birley* 1988, 28.

TIBOR NAGY

DIE DERZEIT REGISTRIERBAREN ITALISCHE RITTERLICHE OFFIZIERE DER LEGIO II. ADIUTRIX PIA FIDELIS

Im vorigen Jahr jährte es sich zum 1900. Mal, dass sich die *legio II Adiutrix*, die ein so reichhaltiges archäologisches und epigraphisches Quellenmaterial hinterliess, ihre Lagerstätte in Aquincum, im heutigen III. Bezirk von Budapest, in Óbuda (Altofen) erstmals niederliess, wo sie dann mit kürzeren Unterbrechungen bis zum Ende der Römerherrschaft stationierte. Dieser Erinnerung widmen wir die untenstehende Studie, die jedoch mit Rücksicht auf dem Umfang nicht sämtliche Tribunen der Legion behandelt, sondern nur die von in Italien beheimateten Ritterorden. Bekanntlich haben zur Zeit des Prinzipats bis zur Anordnung des Gallienus, die spätestens mit dem Jahre 261 u.Z. datiert werden kann¹ in jeder Legion sechs Tribunen gedient, und zwar ein Senator und fünf Angehörige des Ritterordens. In den 191 Jahren zwischen 70 und 261 u.Z. können wir im Verband der *legio II. Adiutrix* im Falle einer durchschnittlichen dreijährigen Dienstzeit der ritterlichen Tribunen mit 320, im Falle einer vierjährigen Dienstzeit mit 240, im Mittel mit dem Dienst von etwa 280 *tribuni angusticlavii* rechnen. Demgegenüber können wir gegenwärtig aufgrund von

beschrifteten Denkmälern 22 Tribunen dieses Ranges registrieren² das heisst nicht ganz 8 Prozent jener, die in der Legion gedient haben. Dies ist jedoch relative kein so niedriger Prozentsatz im Vergleich mit der Anzahl der ritterlichen Offiziere der anderen drei Legionen, die vom Ende des 1. bzw. vom Anfang des 2. Jahrhunderts ebenfalls in Pannonien stationiert waren: der I *Adiutrix*, der X *Gemina* und der XIII *Gemina*.³

Von den in der zwei Jahre vor der Legion von Aquincum im Jahr 68 u.Z. organisierten *Legio I Adiutrix* bis zur Alleinherrschaft Gallienus sind insgesamt 9 Tribunen aus dem Ritterorden bekannt, das sind kaum 3% jener, die vermutlich dort gedient haben.⁴ Aus dem Verband der beiden anderen Legionen, die zur Zeit Augustus, in den Dreissigerjahren v. u.Z. bereits bestanden, können wir von der X *Gemina* 26, vom Bestand der XIII *Gemina* 11 Tribunen aus dem Ritterstand registrieren, das sind von den *tribuni angusticlavii*, die auf 300 Jahre im Mittel umgerechnet 5,5 bzw. nicht ganz 2%. Von dem Offizierscorps der *legio II Adiutrix* ist daher eine relativ beträchtliche An-

zahl von ritterlichen Tribunen bekannt. Von diesen 22 *tribuni* können 8, das heisst mehr als ein Drittel der bisher bekannten, die hier gedient haben, für italische betrachtet werden. Die Laufbahn dieser vor allem im Rahmen der *militia equestris* — haben wir von der Zeit der Flavii bis zum Ende des 2. Jahrhunderts in chronologischer Reihenfolge im I. Teil unserer Arbeit erörtert. Dieser wird in einer der folgenden Nummern der Acta Arch. Hung. erscheinen. Bei dieser Gelegenheit fassen wir fremdsprachig die aus der Registrierung gezogenen Lehren im II. Teil vorgelegten Mitteilung fast im vollen Umfang zusammen.

* * *

Von den derzeit registrierbaren 8 dem italischen Ritterorden angehörenden Offizieren der *legio II. Adiutrix* kann bei 5 Tribunen ohne jeden Zweifel, bei 2 hingegen mit einer an die Gewissheit grenzenden Wahrscheinlichkeit behauptet werden als Bürger welcher italischen Stadt der Betreffende seine militärische Laufbahn begonnen hat. Allein bei Q. Fabius Commodus (Nr. 8.) kann die nähere *origo* innerhalb Italiens nicht genau festgestellt werden. Den Herkunftsort der übrigen 7 Tribunen wollen wir auf der beiliegenden 1. Landkarte veranschaulichen, wo die neben die Städtenamen geschriebenen Ziffern darauf hinweisen unter welcher laufenden Nummer wir den in der betreffenden Stadt Gebürtigen im I. Teil unserer Arbeit erörtert haben.

Von den 8 registrierten ritterlichen Tribunen ist es nur bei zweien bekannt, dass sie vor Beginn der *militia equestris* ein oder mehrere municipale Ämter in ihrer Geburtsstadt bekleidet haben, bei einem dritten kann dies mit annähernder Gewissheit angenommen werden. Der C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1.) hat zur Zeit der Flavii — nachdem er in dem noch vor Sulla, vermutlich durch die Gracchi zur *colonia* erhobenen Grumentum,¹ alle vier Ämter der eigenartigen Organisation dieser Stadt versehen² — offenbar schon als erwachsener Mann die Offizierslaufbahn des Ritterordens begonnen, und in beachtenswerter Weise alle drei Posten der *tres militiae* bekleidet. Demgegenüber hat P. Clodius Sura (Nr. 2.) zur Zeit Traians von den in seiner Geburtsstadt Brixia bestehenden *aedilis*, *questor*, *Ivir*-Ämtern³ allein die Questur übernommen und verhältnismässig jung seinen Dienst sogleich als *tribunus* im Verband der *legio II. Adiutrix* übernommen; nachher aber versah er statt des *ala*-Kommandos zwei *curator*-Ämter im kaiserlichen Dienst in der Nähe seiner Geburtsstadt.⁴

Der aus Umbrien stammende L. Varius Quintianus (Nr. 4.) leistete vermutlich mit Unterstützung des M. Pontius Laelianus, der Statthalter von Nieder-sodann von Oberpannonien war, und gewissermassen für seinen Landsmann betrachtet werden kann, erst als *tribunus* der *legio II. Adiutrix*, und darauffolgend der *X Gemina* Dienst und vorher ebenfalls niedrigere Municipalämter in seiner Heimatstadt Vettona bekleidet haben dürfte, — obwohl dies seine Inschrift nicht erwähnt — da er hier nach seinem Militärdienst sofort

zu einem der leitenden Würdenträger der *IIIvir quinquennalis* gewählt wurde. Auch diese kurz erwähnten drei Beispiele vermögen darauf zu verweisen, dass ein bedeutender Teil der italischen Tribunen, die im Verband der *legio II. Adiutrix* dienten, aus der leitenden Schichte der italienischen Städte hervorgegangen ist. Von den acht Tribunen bekleidete dann jeder zweite alle drei Stufen der *militia equestris*. In diesem Kreise erwähnen wir als ersten C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1.), der noch zur Regierungszeit Vespasianus' seinen ritterlichen Offiziersdienst in Britannien begonnen hat und in derselben Provinz als *tribunus* der *legio II. Adiutrix* seine militärische Laufbahn fortsetzte, um diese dann als Kommandant der *ala I Vespasiana Dardanorum*, die in dem damals noch ungeteilten Moesien stationiert war, in den Achtzigerjahren zu beenden. Seine Ernennung aus dem Offizierscorps der *legio II. Adiutrix* an die Spitze dieses Reiterregimentes kann mit der Laufbahn des *Ignotus* aus dem africanischen Acholla noch zur Zeit Traianus' verglichen werden,⁵ der seinen Dienst als ritterliche Offizier ebenfalls in Britannien begonnen haben dürfte, den er dann im ersten Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts, nach 103 als *tribunus* der damals in Moesia superior stationierten *legio II. Adiutrix* fortgesetzt, und als Kommandant der zu jener Zeit schon zu den Hilfstruppen von Moesia inferior gehörigen *ala I Vespasiana Dardanorum* beendet hat. Angesichts der Aufeinanderfolge der Bekleidung dieser beiden letzten Offiziersposten kann auch in diesem Zusammenhang der *Ignotus* von Eionöd⁶ im zweiten Viertel des 2. Jahrhunderts genannt werden. Bei der Ernennung in drei Fällen von dem Tribunat der *legio II. Adiutrix* an die Spitze dieses Reiterregimentes dürfte seitens der von *ab epistulis* geleiteten kaiserlichen Kanzlei neben militärischen Überlegungen auch jener Gesichtspunkt eine Rolle gespielt haben, dass beide militärischen Verbände zur Regierungszeit Vespasians organisiert wurden.⁷

Der chronologisch folgende Bekleider der *tres militiae*-Posten T. Furius Victorinus (Nr. 3.) begann seinen ritterlichen Offiziersdienst zur Regierungszeit Hadrians in Britannien, von wo er um die Mitte der Hundertdreissiger Jahre zum Offizierscorps der in Aquincum stationierten *legio II. Adiutrix* versetzt, sodann zum Kommandanten der zum Auxiliarheer der *Dacia Porolissensis* gehörenden *ala I Tungrorum Frontoniana* ernannt wurde. Mit der Offizierslaufbahn des T. Furius Victorinus ist der um etwa dreissig Jahre spätere *cursus militaris* des T. Attius Tutor von Solva völlig identisch.⁸ Ferner diente ebenfalls in Britannien, hernach in Pannonien im Verband der *legio II. Adiutrix* in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts auch der Italiker A. Fabius Proculus (Nr. 7.), der noch als *tribunus* oder unmittelbar nach seinem Dienst starb.

Die in Britannien bekleidete *militia prima*, dann die Zuteilung zum Offizierscorps der *Legio* von Aquincum im 2. Jahrhundert erscheint somit in drei Fällen für bestätigt, und ist auch im Falle des *Ignotus* von Acholla⁹ sehr wahrscheinlich. Diese Aufeinanderfolge erweckte schon früh die Aufmerksamkeit und es wurde für wahrscheinlich erachtet, dass der Legat einer

britannischen Legion, später zum Statthalter von Pannonia Inferior ernannt wurde und der frühere Cohors-Kommandant in Britannien durch dessen Unterstützung ins Offizierscorps der *legio II Adiutrix* gelangen konnte.¹⁰ Im Falle des T. Furius Victorinus kann aber dies nur dann erfolgen werden, wenn Victorinus seinen Dienst als Tribun in der zweiten Hälfte des Jahres 134 begonnen hat. Von den Statthaltern Niederpannoniens in den Jahren 130–158 ist allein der Statthalter der Amtsjahre 134/5–135/6 nicht bekannt und daher auch das nicht ob dieser *Ignotus* – der im übrigen mit L. Cornelius Latinianus identifiziert werden kann¹¹ – früher überhaupt als Legionslegat tätig war, und falls ja, wo. Von allen übrigen Statthaltern die in den obigen nahezu 30 Jahren in Niederpannonien wirkten, kann nachgewiesen werden, dass sie zur Zeit Hadrians entweder von der oberpannonischen *legio I. Adiutrix* bzw. der niedergermanischen *legio I. Minervia*, zur Zeit Antoninus Pius' aber ebenfalls von der Spitze einer oberpannonischen oder einer moesischen Legion in das Amt des niederpannonischen Statthalters gelangt sind. Siehe Zusammenfassung auf Seite. Zur Zeit Antoninus Pius' konnte also Furius Victorinus keinesfalls, ehemals aber in den 130-er Jahren nur in 134, durch Unterstützung eines zum Statthalter von Niederpannonien ernannten Senators, der früher an der Spitze einer britannischen Legion gedient hat, in den Offizierscorps der *legio II. Adiutrix* gelangt sein. Unseren derzeitigen Kenntnissen gemäss hingegen ist diese Möglichkeit völlig hypothetisch, ebenso wie im Falle der beiden anderen Tribunen: T. Attius Tutor und A. Fabius Proculus. Auch im Falle der zuletzt registrierten Legaten der britannischen Legionen ist keiner zu finden,¹³ der gleichzeitig als Statthalter von Niederpannonien betrachtet werden könnte.

Zur Zeit ist es ebenfalls fraglich, aber doch zu überlegen, ob [?A]ntius [An]toninus der sein Gelübde im niederpannonischen Mursa eingelöst hat, und in den letzten Jahren der Herrschaft Traians in Britannien Kommandant der *cohors I Ulpia Cugernorum* war, nachher aber in den 120-er Jahren in den Offizierscorps der *legio II Adiutrix* kam, diesen letzteren Garnisonswechsel vielleicht jenem Senator verdanken kann, der von der Spitze der *legio I Adiutrix* zum Statthalter von Niederpannonien ernannt wurde. Um aber dies konkreter formulieren zu können, müsste man die bisher völlig unbekanntem Statthalter Niederpannoniens von den 120-er Jahren kennen.¹⁵

Sehr wahrscheinlich ist es hingegen, dass der L. Varius Quintianus (Nr. 4.) seine in den 140-er Jahren erfolgte Versetzung von der *legio II Adiutrix* zum Offizierscorps der *legio X Gemina* in Oberpannonien der Unterstützung seines Landsmannes im weiteren Sinne, des M. Pontius Laelianus verdanken konnte, der nach seiner Statthaltereier in Niederpannonien in den Jahren 141/2–144, zwischen 145/6 und 149/50 als Statthalter von Oberpannonien registriert werden kann.¹⁶

Im Falle des M. Rossius Vitulus (Nr. 6.) aber, der aus dem Verband der niedergermanischen *legio XXX Ulpia victrix* im Jahre 177 oder 178 in das Offizierscorps der *legio II Adiutrix* versetzt wurde, konnte diese

Verlegung wohl deshalb erfolgt sein, da die hiesige gespannte militärische Lage eine Auffrischung des Offiziersbestandes der Legion erforderte.

Gegenüber der Einteilung aus dem westlichen Provinzen, wie Britannien, Germanien in den Verband der in der Donauegung stationierten *legio II Adiutrix* liefert für die Absolvierung eines *cursus militaris* in ost-westlicher Richtung, allein die Offizierslaufbahn des P. Cominius Clemens (Nr. 5.) ein Beispiel, der seinen Dienst in den letzten Jahren der Herrschaft von Antoninus Pius in Dacien begonnen hat, sodann zur Zeit der Gemeinschaftsherrschaft von Marcus und L. Verus neben seiner Teilnahme an den Parthus-Krieg in Pannonien und schliesslich in Raetia diente. Im Anschluss daran können wir aber kein einziges Beispiel dafür anführen, dass irgendeine italischer Tribun der *legio II Adiutrix* seine Laufbahn als Ritterorden-Offizier in der Auxiliarmee einer der östlichen Provinzen wie Cappadocia, Syria, Palaestina, Aegyptus begonnen oder beendet hätten. Alle 8 italischen *Tribunen* leisteten in den westlichen und den Donauprovinzen des Reiches ihren Dienst. Keiner der italischen *tribuni* bekleidete nachher die vierte Stufe der Ritterorden-Offizierslaufbahn – die vermutlich durch Hadrian konstituiert wurde,¹⁷ und von diesen eröffnete sich dem T. Furius Victorinus (Nr. 3.), P. Cominius Clemens (Nr. 5.) sowie M. Rossius Vitulus (Nr. 6.), nach der *tres militiae* sogleich die Laufbahn der Procurators, die allerdings Rossius Vitulus erst nach einer mehrjährigen Übergehung beginnen konnte. Von diesen letzteren ritterlichen Offizieren war Furius Victorinus die grösste Karriere beschieden, deren Höhepunkt seine Ernennung in das Amt eines *praefectus praetorio* im Jahre 160 darstellte, das er dann bis zu seinem im Jahre 168 erfolgten Tode zur höchsten Zufriedenheit der Kaiser bekleidet hat. Davon zeugen unter anderen die ihm schon von Antoninus Pius verliehenen *ornamenta consularia*, sodann die von Marcus und Lucius Verus erhaltenen Auszeichnungen höchster Klassen. – Von den beiden anderen in dieser Hinsicht erwähnenswerten Offizieren brachte es P. Cominius Clemens (Nr. 5.), gleichfalls zur Zeit der Herrschaft des Marcus Aurelius bis zum Kommandanten der Flotte von Misenum mit *ducenarius*-Dotation, während Rossius Vitulus schon zur Regierungszeit von Septimius Severus wiederholt zwei Procuratoren – Aufgabenbereiche in Africa mit gleicher Dotation versehen hat. Demgegenüber mussten sich C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1.) zur Zeit Domitianus', und L. Varius Quintianus (Nr. 4.) zur Zeit Antoninus Pius' mit je einem Munizipalamt in ihrer Heimatstadt begnügen. Im großen und ganzen kann P. Clodius Sura (Nr. 2.), zu diesen gerechnet werden, der im ersten Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts lediglich im Amt eines Tribuns Dienst leistete, und später wohl in der Nähe seiner Heimatstadt Brixia im kaiserlichen Auftrag in zwei Fällen Curator war; ausser diesen beschränkte sich aber seine Tätigkeit im öffentlichen Leben nur auf die Bekleidung der ihm übertragenen Priester- und Munizipalämter in Brixia.

* * *

Von den im Offizierscorps der *legio II Adiutrix* derzeit registrierbaren 8 italischen *tribuni angusticlavii* leistete einer zur Zeit der Flavii, 7 hingegen im 2. Jh. Dienst. Neben diesen letzteren können im Verband der genannten Legion noch 11 nicht italische *tribuni* registriert werden. Unseren derzeitigen Kenntnissen gemäss machten also im 2. Jh. die italischen *tribuni* fast 40% der ritterlichen Offiziere der *legio II Adiutrix* aus. Neben diesen ist aber der Anteil von über 22% der aus der africanischen Provinzen, namentlich aus irgendeiner Stadt von Africa Proconsularis stammenden *tribuni*¹⁸ sehr bedeutend. Auch aus dem benachbarten Noricum vermögen wir zwei Tribunen zu registrieren.¹⁹ Bis dahin lieferten hingegen im 2. Jh. nur je einen Ritterorden-Offizier der Legion von Aquincum Gallia Narbonensis,²⁰ Achaia,²¹ und Pamphylia,²² sowie einer näher nicht bezeichnete westliche oder östliche Provinz.²³ Von den zur Zeit des Traianus, Hadrianus und der Antonini in der *legio II Adiutrix* gleichzeitig dienenden je fünf *tribuni angusticlavii* waren also zwei Ritterordensleute aus Italien, einer aus Africa, zwei hingegen aus irgendeiner westlichen, seltener aus einer östlichen Provinz des Reiches.

Dieser Bild änderte sich dann während der nahezu 70 Jahre von den Severi bis Gallienus und nicht allein

was in dieser Zeitspanne die wesentlich geringere Anzahl der registrierbaren *tribuni angusticlavii* betrifft.

Von den in diesen zwei Menschenaltern bekannten vier ritterlichen Tribunen kann wahrscheinlich nur ein einziger als Italiker betrachtet werden,²⁴ während die übrigen drei, vermutlich aus der africanischen Sufetula,²⁵ nachweislich aus dem syrisch-palästinischen Capitolias,²⁶ bzw. aus der niederpannonischen Bassiana²⁷ stammten. Wenn wir uns auch die lange Zeit hindurch gültige These, wonach die Italiker infolge der Heeresreform des Septimius Severus aus dem Offizierscorps der Legionen fast völlig verdrängt wurden und ihre Stelle hauptsächlich solche orientalischer Herkunft einnahmen,²⁸ nicht zu eigen machen können, müssen wir im Falle der *legio II Adiutrix*, angesichts der geringen Anzahl des Quellenmaterials, mit entsprechendem Vorbehalt, jedenfalls die Folgerung ziehen, dass die Italiker zahlenmässig in den Hintergrund gedrängt wurden und ihre Stelle anfänglich die africanischen, später die orientalischen und die örtlich autochtonen Ritterordensleute eingenommen haben. Von den letzteren kann als Vorbote der aus Bassiana gebürtige Aurelius Ianuarius schon auf die sich im 3. Jh. entfaltende führende Rolle des *exercitus Illyricus*, der sich hauptsächlich aus der wehrhaften Jugend der Donau-Provinzen rekrutierte, hinweisen.

Abbildungen

Abb. 1. Die Heimatsörter der aus Italien stammenden ritterlichen Tribunen der leg. II Ad.

Képjegyzék

1. kép A leg. II Ad. italikus lovagrendű tribunusai származáshelyei

1. GRUMENTUM
2. BRIXIA
3. ROMA
4. VETTONA
5. CONCORDIA
6. TERGESTE
7. TUSCULANUM

1